

Микола КРИКУН

КОРСУНСЬКА КОЗАЦЬКА РАДА 1669 РОКУ

Корсунська козацька рада, яка відбулася у березні 1669 р., знаменувала собою вирішальний етап у переході частини України, контрольованої Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Петром Дорошенком¹, під протекторат Османської імперії. Встановлення протекторату мало неабиякі наслідки для політичного розвитку цієї території та суміжних з нею українських земель і викликало широкий міжнародний резонанс. Зважаючи на це, Корсунська рада привернула до себе увагу дослідників².

Однак ми знаємо аж ніяк не все про те, як дійшло до її скликання і що на ній діялось у зв'язку з вирішенням питання стосовно турецького протекторату; надто вже нечисленими і фрагментарними є відомості про Раду у джерельних виданнях. З козацьких літописців другої половини XVII — початку XVIII ст. її зауважив тільки Самовидець³. Опубліковані дотепер документи, що стосуються Ради, за деякими винятками, є результатом діяльності московського воеводи в Києві Петра Васильовича Шереметєва, Малоросійського і Посольського приказів у Москві та канцелярії лівобережного козацького гетьмана⁴.

¹ Ідеться про регіон Правобережної України між середніми течіями Дністра і Дніпра, що включав у себе південно-східну частину території Подільського воеводства та, як і на початку XVIII ст. (Крикун М. Згін населення з Правобережної України в Лівобережжя 1711—1712 років. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Україна модерна.— Львів, 1996.— Ч. 1.— С. 46—47, 48), територію Брацлавського воеводства і південної частини Київського воеводства; йдеться також про частину лівобережної Гетьманщини — до повного встановлення у ній влади Москви.

² Костомаров Н. И. Руина: Историческая монография 1663—1687 гг. // Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования.— Санкт-Петербург, 1905.— Кн. 6.— Т. 15.— С. 149—150; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т.— К., 1990.— Т. 2.— С. 309—310; Андрусяк М. До боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм у 1668—1669 рр. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1929.— Т. CL.— С. 213—215; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності / Ред. Василь Омельченко.— Нью-Йорк, 1985.— С. 243—248; Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecká politika // Časopis Národního Múzea.— Praha, 1933.— Roč. CVII.— Sv. první a druhý.— S. 22—24. Див. також: Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. I: Досліди над літописом Самовидця.— Харків, 1930.— С. 299.

³ Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира.— К., 1971.— С. 107.

⁴ Ці документи головним чином містяться у восьмому томі (який охоплює 1668—1669 рр.) „Актів, относящихся в истории Южной и Западной России; собранных и изданных Археологическою комиссиею“ (далі — Акты ЮЗР) (Санкт-Петербург, 1875). Див. також: Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII—XVIII ст. ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права.— К., 1926.— Вип. 6.— С. 420.

Нам пощастило віднайти у Бібліотеці Чарторійських у Кракові та Державному архіві у Гданську кілька рукописних документів, які походять з польської адміністрації та (один) з канцелярії гетьмана П. Дорошенка і дають змогу розширити традиційні уявлення про Корсунську раду. Найважливіші з них подаємо в додатках до цієї статті.

Введення виявлених рукописних матеріалів у науковий обіг вимагає співвідносити їхній зміст зі змістом виданих джерел. У зв'язку з цим виникає необхідність враховувати те, що нам відомо про передісторію Корсунської ради і про неї саму.

* * *

Найраніші відомі нам спроби П. Дорошенка встановити відносини з Портою припадають на 1666 р. Після Ради очолюваного ним Війська Запорозького, що відбулася 20 лютого (ст. ст.) того року поблизу міста Лисянки, гетьман, — зазначає Сергій Соловйов (не покликаючись, однак, на джерело), — дав знати в Константинополь, що він послухний волі султана⁵. „Нам здається, — пише Дмитро Дорошенко, — що ця звістка або стосується до пізнішого часу, або взагалі не відповідає дійсності“⁶. Навряд чи можна погодитися із цим твердженням, по-перше, тому, що мало ймовірно, що С. Соловйов помилився щодо хронологізації поданого ним факту, по-друге, тому, що цей факт не суперечить тогочасному намагання П. Дорошенка мати в його протистоянні з Польщею і Московією Порту союзницею. У зв'язку з цим міркуванням варто звернути увагу на датований квітнем 1666 р. лист великого візира Кьопрюлю-заде Фазіля Агмедапаші до П. Дорошенка, де сказано, що гетьман є підданим султана⁷. Видається, що візирове твердження за часом його появи і змістом добре узгоджується з тим, на що вказав С. Соловйов. До речі, вираз „підданий“ у випадку візирів листа (як і в багатьох інших аналогічних документальних випадках), „не слід сприймати [...] буквально: це був лиш традиційний в турецьких зносинах спосіб вислову, зовнішня форма, вживана в турецькій дипломатичній мові відносно країв або народів, які Порту вважала за належні до сфери її політичних впливів“⁸.

У липні 1666 р. П. Дорошенкові стало відомо з надісланого йому універсалу короля Яна Казимира, що переговори про укладення перемир'я між Польщею і Московією (згідно з яким Лівобережжя і Київ мали відійти до Москви) успішно завершилися і договір буде підписано⁹. Ця звістка неприємно вразила гетьмана, бо підписання згаданого договору відчутно було по його сподіваннях об'єднати під своєю булавою обидва береги Дніпра, до того ж загрожувало його позиції на Правобережжі, бо звільнившись від напружених відносин з Московією і навіть розраховуючи на певну підтримку з її боку, польський уряд „міг стати твердою ногою на правому березі і приборкати самого Дорошенка“¹⁰.

⁵ Соловьёв С. М. История России с древнейших времен.— Москва, 1961.— Кн. VI.— Т. 11—12.— С. 178.

⁶ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 79.

⁷ Dorošenko D., Rurka J. Hejtman Petr Dorošenko...— S. 10.

⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 80—81.

⁹ Там само.— С. 81.

¹⁰ Там само.— С. 89.

Нормалізація польсько-російських відносин штовхала П. Дорошенка до дальшого налагодження відносин з Туреччиною. Невипадково осені 1666 р. стосується згадка про те, що гетьман перед трьома кримськими султанами „на Цибульнику“ (Д. Дорошенко гадає, що Цибульник — це урочище у двох милях від Чигирина¹¹; можливо, тут ідеться про праву притоку Дніпра — Цибульник, що протікає на південь від Чигирина) присягнув, „что ему быть с ханом [кримським.— М. К.] в дружбе, а цесарю турецкому в подданстве“¹², а також згадка, що П. Дорошенко відрядив своїх послів до султана, „піддаючись йому“¹³.

Згідно зі звітом (реляцією) про діяльність польського посольства в Туреччині у 1667 р., представленим 13 березня 1668 р. на розгляд Сенату Речі Посполитої, на аудієнції у султана Мегмеда IV в Адріанополі 9 липня 1667 р. побували Дорошенкові послі¹⁴, які заявили про готовність Війська Запорозького піддатися йому (тобто стати під його протекцію)¹⁵. За турецьким варіантом розповіді про цей прийом, султан, на прохання козацьких послів, відповів: „Побудьте у відданості мені — і будете мною захищені“¹⁶.

Після цієї аудієнції турецький уряд став трактувати Дорошенкових козаків як своїх підопічних. Про це довідуємося з листа султана до короля Яна Казимира, написаного в Адріанополі у першій половині серпня 1667 р.¹⁷, та з листа каймакана (султанського високопоставленого намісника) Кара Мустафи-паши до великого коронного канцлера Яна Лещинського від 15 березня 1668 р.¹⁸

Десь у січні 1668 р. в Чигирині при П. Дорошенкові відбулася „ис полковники и со всею старшиною“ рада, в якій взяли участь і митрополит

¹¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 95.

¹² Акты ЮЗР.— 1869.— Т. VI: 1665—1668.— С. 177 (лист лівобережного гетьмана Івана Брюховецького цареві від 15 (25) лютого 1667 р.; тут помилково сказано, що присяга відбулася влітку 1666 р.). Згадані троє султанів прибули до Цибульника десь у кінці вересня (за ст. ст. ?) 1666 р., щоб надати допомогу П. Дорошенкові (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 95), отже, присяга відбулася саме тоді.

¹³ Акты ЮЗР.— Т. VI.— С. 158 (лист ніжинського протопопа Семена Адамовича мстиславському й оршанському єпископові Мефодію від 2 (12) листопада 1666 р.).

¹⁴ Ними були, за короткою версією звіту, Оуха з Умані та О. Ясенко (Pamiętnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopisów zebrał X. Sadok Barącz dominikan.— Lwów, 1855.— S. 80). „Список с вестового письма“, присланий І. Брюховецьким 29 травня (ст. ст.) 1667 р. „ко мне, Васке Кикину“ (московському посланцеві до І. Брюховецького), подає, що до султана були відправлені Портянка і Вирва (Акты ЮЗР.— Т. VI.— С. 185); ішлося, очевидно, про Дорошенкових послів: про послів султана від себе І. Брюховецький не зважився б писати В. Кікіну, бо на відносини з Портою Москва не давала йому повноважень. Якщо інформація І. Брюховецького правдива (а в правдивості звіту (реляції) немає підстав сумніватися), то виходить, що влітку 1667 р. в Туреччині було чотири Дорошенкових послі.

¹⁵ Pamiętnik...— S. 80; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 162, s. 162 (те саме: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), Metryka Koronna, MK, ks. 206, k. 805). Див. також: Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko...— S. 13; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства.— К., 1993.— С. 264.

¹⁶ Dorošenko D., Rypka J. Hejtman Petr Dorošenko...— S. 13.

¹⁷ Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672 / Opr. Z. Abrahamowicz, pod red. A. Zajączkowskiego.— Warszawa, 1959.— Т. 1.— S. 351—352.

¹⁸ Там само.— S. 356.

Йосиф Нелюбович-Тукальський (він постійно підтримував П. Дорошенка в його політичних починаннях) та Юрій (Гедеон) Хмельницький, що недавно повернулися з польського ув'язнення у фортеці міста Марієнбурга (Мальборка). За зізнанням шляхтича Яна Сеножацького (зробленим у Києві П. Шереметеву 28 січня [ст. ст.]), котрий, повертаючись із кримського полону, пробув у Чигирині „многое время“, звідки й прибув до Києва, на Раді (про яку саме від нього стало московському воєводи відомо) було ухвалено, що „по обе стороны Днепра жителем быть в соединении и жить бы особно и давать дань турецкому царю и крымскому хану, так же, как волоской князь [молдавський господар.— М. К.] платит, а чтоб под рукою великого государя и королевского величества отнюдь не бывать“; „а турецкому ж царю и крымскому хану, — читаємо далі у записі того ж зізнання, — оборонять их [населення обох берегів Дніпра.— М. К.] и стоять с ними и ходитъ заодно великого государя в украинные московские [Лівобережної України.— М. К.] города войною“¹⁹.

Якщо навіть не все сказане Я. Сеножацьким відповідає дійсності (наприклад, навряд чи на Раді говорилося про готовність козаків сплачувати данину Порті), то все ж незаперечним є те, що на Раді козацької старшини вперше (наскільки нам відомо) було вирішено взяти курс на тісне зближення з Османською імперією, щоб захистити контрольовану Військом Запорозьким територію від Польщі і Москви.

Видається, що наслідком саме цієї Ради було відправлення до Туреччини П. Дорошенком посольства у складі тлумача Івана Васильковського й підписка Григорія Снітковського²⁰ для проведення переговорів з турецькою стороною згідно зі змістом ухвали цієї Ради.

Посли прибули до Адріанополя 6 березня²¹. Аудієнція їх (у султана?) відбулася 13 квітня²².

¹⁹ Акты ЮЗР.— 1872.— Т. VII: 1657—1663, 1668—1669.— С. 30—31.

²⁰ У документах вони названі неоднаково: Zbiór pamiętników z dziejów polskich / Wyd. W. S. hr de Broel-Plater.— Warszawa, 1859.— Т. 4.— С. 158 (лист невідомої особи (з Адріанополя?) до польного коронного гетьмана князя Дмитра Єжи Корибута Вишневецького від 14 березня 1668 р.; тут названо Івана Васильковського і підписка Григорія); Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zeb. i wyd. F. Kluczycki.— Kraków, 1880.— Т. I.— Cz. 1: Obejmująca pisma od roku 1629 do roku 1671.— С. 391 (лист білоцерківського коменданта генерал-майора Яна Стахорського до великого коронного гетьмана і маршалка Яна Собеського з Білої Церкви від 5 липня 1668 р.; тлумач гетьмана П. Дорошенка Васильковський і підписок (skribent) Дорошенкової канцелярії. Те саме: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 1376, s. 128); Archiwum Państwowe w Gdańsku (далі — APG), zesp. 300.29 (Recesy stanów Prus Królewskich), № 256, s. 818); APG, zesp. 300.29, № 256, s. 590 (лист С. Конарського (польського резидента в Яссах?) до великого коронного канцлера Яна Лещинського з Ясс від 29 травня 1668 р.; Іван Васильковський і Григорій Снітковський). Треба вказати на те, що, покликаючись на цю йно згаданий нами лист С. Конарського, опублікований у четвертому томі видання „Zbiór pamiętników...“, Д. Дорошенко твердить, що обидва названі у ньому козацькі послы були делеговані І. Брюховецьким (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.— С. 172), тоді як у цьому документі лише сказано, що „послав гетьман український послів своїх“ (а далі там само вказано імена цих послів).

²¹ Zbiór pamiętników...— Т. 4.— С. 158. Тут, правда, не зазначено, що прибули вони до Адріанополя. Що вони саме сюди прибули й перебували тут, про це можна твердити на підставі листа анонімного польського резидента в Адріанополі, де він пробув від 28 лютого до 15 квітня 1668 р., до Яна Собеського, написаного в Яссах 27 квітня або один-два дні пізніше (APG, zesp. 300.29, № 256, s. 596): з листа видно, що його автор був очевидцем діяльності цих послів в Адріанополі.

²² APG, zesp. 300.29, № 256, s. 596 (тут сказано, що це була їхня перша аудієнція).

Слід вказати на те, що в Адріанополі водночас з цими послами перебували й послы від І. Брюховецького — також з метою укладення тісних відносин з Портою²³. Турецькі власті Дорошенкових послів прийняли краще, ніж послів від І. Брюховецького: вони подарували їм „звичайні“ кафтани, жовті жупани й блакитні шапки — „від голови аж до ніг їх приодягли“²⁴. Обидва посольства заявили турецькій стороні, що козаки віддаються під захист султана, а та, своєю чергою, заявила, що Порта згодна взяти їх під свою протекцію²⁵.

Послы Дорошенкові та І. Брюховецького, упоравшись із покладеним на них завданням, у травні 1668 р.²⁶ вирушили додому з двома турецькими послами (чаушами)²⁷; останні повинні були пересвідчитись в Україні, як козацтво сприймає нав'язання його старшиною відносин з Туреччиною. Перед 5 липня козацькі та турецькі послы прибули до Чигирина²⁸. Звідси послы І. Брюховецького попрямували на Лівобережжя (на той час І. Брюховецького уже не було серед живих: 7 (17) червня він загинув) зі „своїм“ чаушем. Натомість Юсуп-паша, відряджений до П. Дорошенка²⁹, залишився у Чигирині. Він передав П. Дорошенкові султанові листи, в яких ішлося про ставлення Порти до прагнення козацтва бути під султанською протекцією³⁰. П. Дорошенко та Й. Тукальський прийняли і згодом відправили додому чауша з почестями³¹.

Ще до від'їзду чауша П. Дорошенко зібрав на Раду всіх своїх полковників. На ній він начебто запропонував бити чолом на вірність московському цареві, для чого треба послати до нього послів від Війська Запорозького. Правдою є те, що ця Рада підтвердила курс на встановлення турецького протекторату³². За даним 2 (12) грудня 1668 р. у Посольському приказі в Москві зізнання особи, направленої туди архієпископом Лазарем Барановичем³³, чауш питав на Раді кожного з її учасників, чи дійсно вони хочуть бути в султанському підданстві, і якщо так, то чи не примушує їх

²³ Ними були лубенський полковник Григорій Гамалія і канцелярист Лаврентій Кашперович (Літопис Самовидця.— С. 104; Вантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— С. 271). М. Костомаров називає, крім них, і генерального обозного Микиту Безпалого (Костомаров Н. И. Руина...— С. 106).

²⁴ APG, zesr. 300.29, № 256, s. 596.

²⁵ Там само.— С. 576 (лист невідомої особи до великого коронного підканцлера і хелмінського та помезанського біскупа Анджея Ольшевського з Ясс від 26 травня 1668 р.), 590, 596; Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. 1.— С. 391, 394. Див. також лист каймакана до Яна Лещинського (Костомаров Н. И. Руина...— С. 114. М. Костомаров не вказує ні часу, ні місяця написання цього листа).

²⁶ Костомаров Н. И. Руина...— С. 114.

²⁷ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. 1.— С. 391; Костомаров Н. И. Руина...— С. 114.

²⁸ Pisma do wieku i spraw...— Т. I.— Cz. 1.— С. 391—393.

²⁹ Там само.— С. 378 (лист П. Дорошенка до волоського (молдавського) господаря; не датований, напевно, писаний у Чигирині).

³⁰ Там само.— С. 379.

³¹ Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 78 (зізнання в Малоросійському приказі мстиславського й оршанського єпископа Мефодія у вересні 1668 р.); те саме: Источники малороссийской истории, собранные и изданные Д. Н. Вантыш-Каменским и изданные О. Бодянским.— Москва, 1858.— Ч. I: 1649—1687.— С. 201.

³² Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 104 (зізнання в Києві 27 жовтня (ст. ст.) 1668 р. шляхтича Яна Белкевича, що повернувся з чигиринського полону).

³³ Там само.— С. 154.

до цього гетьман. „И вся де старшина, — читаємо в записі зізнання, — послу [турецькому.— *М. К.*] сказали, что оне не принуждением хотят быть в подданстве салтана“, а хочуть бути в цьому підданстві, „как Волюхи і Мултяне“³⁴.

На тій самій Раді було розроблено і схвалено проект договірних статей (усіх їх було 16), у яких Військо Запорозьке давало згоду на перехід під турецький захист і які, за посередництвом козацьких послів (невідомих), відправлених у Туреччину разом з чаушем 10 (20) серпня, мали передатися на розгляд султанові³⁴. Статті дійшли до нас у двох перекладах — російському (надто переобтяженому слов'янізмами), який є перекладом „з латинського письма, каково переведено с греческого письма“³⁵, та італійському³⁶. На грецьку мову документ, напевно, перекладено з української. Російський переклад зроблено у Москві, куди його доставили у травні 1669 р.³⁷, на думку Миколи Костомарова, з канцелярії тодішнього лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного³⁸, відкладено його в архіві Малоросійського приказу. Що ж до італійського перекладу, то його відкладено у Віденському державному архіві³⁹.

Статті передбачали широку автономію, по суті — незалежне існування українських земель стосовно Османської імперії, бо виключали будь-яке втручання її у їхні внутрішні справи, трактування їх населення як підданого і підневільного, сплату ним данин і податків, постійне перебування у них турецьких (і татарських) військ, покликаних козаками на допомогу; вони включали у себе й зобов'язання Порти не укладати без згоди Війська Запорозького договорів із країнами, що були з ним у ворожих відносинах, зокрема з Польщею і Московою⁴⁰.

У вересні 1668 р. до П. Дорошенка прибув турецький посол Гачабаш-паша з повідомленням, що козацькі послы були допущені [очевидно, з названими договірними статтями.— *М. К.*] до султана і що той доручив йому, Гачабашу-паші, передати гетьманові, що Військо Запорозьке прийняте ним під його захист⁴¹, тільки щоб П. Дорошенко „верно и постоянно в подданстве у его, салтана, был“, а він, султан, „не хочет от них [козаків.— *М. К.*] никаких податей, толко б были они верными и постоянными и присягу [на відданість і вірність.— *М. К.*] учинят, а он де их за то учинит удельными [тобто широкоавтономними.— *М. К.*], так же, как татар“⁴². Через того самого посла султан також висунув пропозицію, аби

* Тобто, як відповідно Молдавське і Волоське князівства, що були у протекторатних відносинах з Османською імперією.

³⁴ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 218.

³⁵ Там само.— С. 218—220; Источники малороссийской истории.— Ч. I.— С. 208—212; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 2110, s. 427—429.

³⁶ Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki.— Bucuresci, 1885.— Vol. V.— Partea I: 1650—1659.— P. 74—76.

³⁷ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 218.

³⁸ Костомаров Н. И. Руина...— С. 150, 152.

³⁹ Documente...— V. I.— P. I.— P. 74.

⁴⁰ Переказ змісту статей див.: Костомаров Н. И. Руина...— С. 150—152; Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России...— С. 277—278; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 214—216.

⁴¹ Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 154.

⁴² Там само.— С. 103 (зізнання в Києві 27 жовтня (ст. ст.) 1668 р. шляхтича Я. Белкевича), 154.

козаки дали згоду на сталє розміщення в Чигирині і Кодаку гарнізонів з яничар⁴³.

Того ж місяця Гачабаш-паша виїхав додому в супроводі двох Дорошенкових послів, на той раз високого посадового рангу — генерального писаря Лукаша Бускевича та уманського полковника Григорія Білогруда⁴⁴. Своїх послів П. Дорошенко уповноважив домогтися султанського захисту для Війська Запорозького⁴⁵, „с последним уговором и постановленьем [султана.— М. К.], чтоб [султан.— М. К.] им [козакам.— М. К.] постановил, как им в подданстве [...] быть“⁴⁶.

З того, про що йшлося на переговорах у Порті, нам безпосередньо відомо лише те, що турецька сторона наполягала на розміщенні в козацьких містах („многих“!) своїх військових загонів, на що Л. Бускевич відповів, що він з Г. Білогрудом „без гетманского ведома“ не можуть дати на це згоди⁴⁷. Подальший хід подій довів, що під час тих самих переговорів султан позитивно відгукнувся на заклик Війська Запорозького взяти його під свій захист, свою опіку. Л. Бускевич мав згодом підставу твердити, що повернувся він „от турского салтана с пожелаемым отвѣтом“⁴⁸.

* * *

Не пізніше 8 (18) лютого 1669 р. П. Дорошенко дізнався, що Л. Бускевич і Г. Білогруд повертаються з Порті разом з делегованим від неї „великим послом“ (чаушем). Інформуючи про це у дописці до свого, писаного у Чигирині 8 (18) лютого, листа, адресованого Д. Многогрішному як підвладному йому (П. Дорошенкові) „чернігівському полковникові, наказному нашому і сіверському гетьманові“ (лівобережним гетьманом Д. Многогрішний був обраний на козацькій Раді у Глухові 3 (13) березня), П. Дорошенко зауважив: з чим Л. Бускевич і Г. Білогруд та турецький посол прибудуть, адресатові стане відомо на козацькій Раді⁴⁹. Із згаданого листа видно, що йшлося про призначену П. Дорошенком на 22 лютого (ст. ст.) Раду в місті

⁴³ Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 103, 154.

⁴⁴ Там само.— С. 93 (оповідання у Посольському приказі 25—30 жовтня (ст. ст.) 1668 р. ніжинського протопопа Симеона, який в Чигирині зустрічався з П. Дорошенком), 153 (зізнання в Посольському приказі 2 (12) грудня 1668 р. довіреної особи архієпископа А. Барановича); Т. VIII.— С. 229 (зізнання 23 травня (ст. ст.) 1669 р. Никифорові Батюшкову в Переяславі колишнього київського полковника Василя Дворецького, котрий повернувся з чигиринського полону, з якого звільнився 13 (23) травня того ж року; те саме: Там само.— 1877.— Т. IX.— С. 162); Pisma do wieku i spraw.— Т. I.— Cz. 1.— S. 418. Самовидець подає, що П. Дорошенко у той час відрядив до Порті як свого посла Портянку (Літопис Самовидця.— С. 107); на помилковість цього твердження вказав Микола Петровський (Петровський М. Нариси історії України.— С. 299).

⁴⁵ Акты ЮЗР.— Т. VII.— С. 153.

⁴⁶ Там само.— С. 93.

⁴⁷ Там само. Слід зазначити, що, напевно, за неправдивою інформацією, під час свого перебування в Чигирині Гачабаш-паша домігся від П. Дорошенка згоди на дислокацію турецького гарнізону в Кодаку (Там само.— С. 154).

⁴⁸ Там само.— Т. VIII.— С. 142 (лист Л. Бускевича до переяславського полковника Родіона Дмитрашка-Райчі від 3 (13) березня 1669 р. з Корсуня).

⁴⁹ Там само.— С. 127.

Корсуні⁵⁰, з писемним закликом взяти участь, у якій він звернувся до полковників право- і лівобережних („сегобочных й тогобочных“), у тому числі й до Д. Многогрішного⁵¹.

15 (25) лютого Д. Многогрішний, доносячи цареві листом з міста Седнева про скликання Ради в Корсуні на 22 лютого (ст. ст.), вказав на те, що Л. Бускевич і „посел особа значная от цесаря турецького з ним же“ прибули до П. Дорошенка, невідомо, „з чим й що за пункта привезли“⁵². З децю пізніших документів довідуємося, що спільно з Л. Бускевичем і чаушем прибув Г. Білогруд⁵³. Що ж до необізнаности Д. Многогрішного стосовно того, з чим прибули послы, то, видається, вона могла бути спричинена намаганням П. Дорошенка до самої Ради тримати в таємниці одержані від них відомості. Правда, робити це гетьманові було не так легко: проникала інформація, що йдеться про ухвалення султаном „вічного підданства“ козаків стосовно Порти⁵⁴.

Турецьким послом був, як видно з листа П. Дорошенка до великого візира, писаного в Корсуні 12(22) березня 1669 р., Мустафа-ага Селім⁵⁵.

Чауша супроводжував почет з „турских людей“ („турчан“); за однією відомістю — з 10 осіб⁵⁶, за іншою — зі 100⁵⁷.

⁵⁰ У листі сказано, що Рада збереться „на первой недѣлѣ святого посту“. У 1669 р. перша неділя Великого (святого) посту припала на 22 лютого (ст. ст.); див.: Археографический календарь на две тысячи лет (325—2324) по юлианскому счислению... / Составлен Н. Горбачевским.— Вильна, 1869.— С. 7, 52, 72.

⁵¹ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 127. Про те, що П. Дорошенко звертався з універсалом до лівобережної старшини із закликом взяти участь у Раді, див. також: Там само.— С. 121 (вісті, одержані П. Шереметевим від архимандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля у двадцятих (за ст. ст.) числах лютого; тут помилково сказано, що Рада має відбутися в місті Лисянці); Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 309 (датований лише 1669 р. універсал П. Дорошенка „товариству“ Прилуцького полку).

⁵² Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 128.

⁵³ Там само.— С. 118 (лист білоцерківського коменданта Яна Зигмунта Льобеля з Білої Церкви до П. Шереметева від 20 лютого [ст. ст.]; те саме: Там само.— Т. VII.— С. 173 (лист П. Шереметева, доставлений у Москву 19 (29) березня); Т. VIII.— С. 122 (вісті, надіслані П. Шереметеву від переяславського полковника Р. Дмитрашка-Райчі у двадцятих (за ст. ст.) числах лютого). Див. також: Там само.— С. 229 (зізнання 23 травня (ст. ст.) у Переяславі Василя Дворецького; те саме: Там само.— Т. IX.— С. 162). У світлі наведених відомостей слід вважати неправдивими згадки про прибуття козацьких послів і чауша в березні (Там само.— Т. VIII.— С. 130 (лист І. Гізеля цареві від 20 (30) березня), 137 [зізнання 5 (15) квітня перед П. Шереметевим російського поручика Т. Кроміна]).

⁵⁴ Там само.— Т. VIII.— С. 118 (лист білоцерківського коменданта від 20 лютого [ст. ст.]); те саме: Там само.— Т. VIII.— С. 173 (лист П. Шереметева, доставлений у Москву 19 (29) березня).

⁵⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83. В інших відомих нам документах він іменованій тільки як „Селім“ (Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 118) або „Салім“ (Там само.— Т. VII.— С. 173). Треба зазначити, що 1 (10) квітня перед П. Шереметевим зізнав таке прапорщик російського війська О. Соболев: до П. Дорошенка прибуло два турецьких послы — візир Магмут і Делівер-паша (Там само.— Т. VIII.— С. 138). Про „кількох“ турецьких прибулих послів казав 5 (15) квітня й поручик Т. Кромін (Там само.— С. 137). Ці свідчення не відповідають дійсності.

⁵⁶ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137.

⁵⁷ Там само.— С. 118; Т. VII.— С. 173. Згадані Магмут і Делівер-паша мали начебто почет із 50 осіб (Там само.— Т. VIII.— С. 138).

За зізнанням поручика російського війська Тимофія Кроміна, що виїшов з Дорошенкового полону 25 березня (ст. ст.), даним П. Шереметеву 5 (15) квітня, П. Дорошенко зустрів турецьких послів (sic!) „с старшиною и с казаками с неболшими людми от Чигирина в трех верстах, а как де в Чигирин пришли, и того де числа день весь Дорошенко чинил стрелбу ис пушек и из мелкова ружья и чинил пиры для тех послов три дни“⁵⁸. Схоже, про зустріч П. Дорошенком турецьких послів (sic!) розповів 1 (10) квітня П. Шереметеву прапорщик Осип Соболев, який 24 березня (ст. ст.) залишив чигиринський полк. За його словами, гетьман зустрів послів у 15 верстах від Чигирина „за городом Суботовом“. Той же О. Соболев вигадливо, як видається, каже, що перед цією зустріччю турецькі послы стояли „на поле Ташлыку“ „во штидевять верстах“ від Чигирина з 20-ма тис. татар⁵⁹.

У згаданому зізнанні Т. Кроміна подано також, що по трьох днях бенкетування „на четвертый день пошол Дорошенко с теми послами на раду в Корсунь“⁶⁰. У зізнанні О. Соболева бачимо те саме: згідно з ним, П. Дорошенко після трьох днів бенкетів пішов із послами „в Корсунь“⁶¹.

Наведені фрагменти явно не відповідають дійсності: між прибуттям до П. Дорошенка козацьких і турецького послів та Корсунською радою минув майже місяць і навряд чи турецькому посліві було потрібно задовго до Ради відправлятися до Корсуня.

У цитованому листі П. Дорошенка до великого візира сказано, що Мустафа-ага Селім передав йому, гетьманові, лист від султана і лист від каймакана [каймаканом був Кара Мустафа-паша.— М. К.] і що Раду гетьман скликав „ведлугъ поданое нам от пресвѣтної Порты Штоманскої“ у цих листах „науки“, після прибуття („за прибытєм“) „вѣрнаго его цесарскоє мѣсти посла“⁶². Насправді Раду гетьман скликав до приїзду цього посла.

Слід підкреслити, що з турецьким прибув і посол „волоский“⁶³. З чаушем він, належно, прямував від столиці Молдавського князівства Ясс, через яке звичайно проїздили з Порти турецькі посланці до П. Дорошенка.

Очевидець твердить, що Рада відбулася „под Корсунем в поле на Богуславском гостинце“⁶⁴. За „Меморіалом“ (документом польською мовою, складеним невідомою особою після Ради), це сталося „в полі“ біля Корсуня⁶⁵, за цитованим листом П. Дорошенка до великого візира — в Корсуні⁶⁶. Т. Кромін та О. Соболев повідомили, що Рада відбувалася на річці Росаві⁶⁷. У згаданому універсалі П. Дорошенка до „товариства“ При-

⁵⁸ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137.

⁵⁹ Там само.— С. 138.

⁶⁰ Там само.— С. 137.

⁶¹ Там само.— С. 138.

⁶² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

⁶³ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 138; Окіншевич Л. Генеральна рада...— С. 420; АРГ, зесп. 300. 29, № 258, s. 378.

⁶⁴ Окіншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

⁶⁵ АРГ, зесп. 300. 29, № 258, s. 377.

⁶⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

⁶⁷ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137, 138.

луцького полку містився заклик прибути на Раду на Росаву, де, — сказано в універсалі, — „от вѣков войсковья порятковъ своих рады отбирали“⁶⁸. Документи засвідчують, що дійсно на річці Росаві нерідко відбувалися козацькі ради⁶⁹. Д. Дорошенко зазначає, що Рада проводилася „в традиційній місцевості над р. Росавою під Корсунем“⁷⁰.

Слід мати на увазі, що Росава впадає зліва в Рось на відстані по прямій близько 40 км на північний схід від Корсуня, який, до річч, стоїть при впаданні зліва Корсунки в Рось, та тягнеться кілька десятків кілометрів на північ від нього в напрямку зі заходу на схід. Місце проведення Ради так чи інакше в джерелах пов'язується з Корсунем. У зв'язку з цим, з огляду на значну віддаленість від нього Росави, неможливим видається, щоб на ній відбувалася Рада. Тож доводиться погодитися з тими джерельними свідченнями, за якими вона відбулася десь у полі поблизу Корсуня. Якщо ж це сталося на Богуславському шляху, то тим паче не на Росаві, бо Богуслав розташований на північний захід від Корсуня.

* * *

Рада відкрилася 11 (21) березня 1669 р., що засвідчується двома документами; зізнанням 15 (25) квітня у Малоросійському приказі козака Війська Запорозького, який був на цій Раді, про те, що „рада была в четверг на третей неделе великого поста“⁷¹ (тобто саме 11 (21) березня⁷²), і „Меморіалом“ про Раду, де сказано, що вона відбулася у четвер 21 березня⁷³.

Інші версії стосовно дня відкриття Ради не відповідають дійсності⁷⁴.

Чому ж майже місяць минув від прибуття з Порти козацьких і турецького послів до відкриття Ради? Не слід забувати про труднощі, пов'язані з організацією проведення Ради, з огляду на те, що від гетьманського

⁶⁸ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 309.

⁶⁹ Там само.— С. 307—311.

⁷⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 244.

⁷¹ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

⁷² Археографический календарь...— С. 7, 52, 72.

⁷³ АРГ, зєсп. 300. 29, № 258, с. 377—378.

⁷⁴ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 130 (лист І. Гізеля цареві від 20 (30) березня; тут сказано, що Рада розпочалася 12 (22) березня). Це свідчення поділяють: Костомаров Н. И. Руина...— С. 149; Петровський М. Нариси історії України...— С. 299. Д. Дорошенко тієї думки, що це сталося „у перших днях березня“ (за ст. ст.) (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 244). (Той же автор вказує, до речі, на те, що 10 (20) березня П. Дорошенко видав Шльомі Мордухаєвичу атестацію, як сказано у ній, „на раді в Корсуні“, „під час з'їзду всієї старшини Війська Запорозького при спільній раді кола нашого посполитого“, і тому вважає, що Рада діяла цього дня (Там само.— С. 245). Однак, на нашу думку, цей факт не суперечить тому, що Рада розпочалася саме 11 (21) березня: атестація, напевно, була видана перед Радою у Корсуні, куди з'їхалася козацька старшина, в її присутності. Не виключено, що цей документ датований попереднім числом, тобто підписаний гетьманом на Раді.) Так само вважає Д. Яворницький (Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— Т. 2.— С. 310). Зовсім далеко від істини дату подає Самовидець: „зимою великих масниц“ (Літопис Самовидця.— С. 107), тобто у тижні, що передує Великому посту (до 22 лютого за ст. ст. у 1669 р.).

звернення про скликання її до відкриття могло минути чимало часу. Слід мати на увазі й тодішні дії П. Дорошенка, спрямовані на посилення своїх позицій на Лівобережжі, та у зв'язку з цим на недопущення обрання тамтешнім гетьманом Д. Многогрішного. Гадаємо, що не випадково Корсунська рада відбулася після Глухівської ради, яка 3 (13) березня 1669 р. обрала Д. Многогрішного гетьманом, а 6 (16) березня схвалила статті („Глухівські статті“), що посилили залежність лівобережної Гетьманщини від Москви. Не виключено також, що певний час П. Дорошенко долав опір у середовищі козацтва його намаганням укласти протекторатні відносини з Туреччиною.

Корсунська рада була, за словами П. Дорошенка, генеральною („генеральною“), на ній бо „были ѳѳ полковники, старшина и чернь Воиска Запорозкого“⁷⁵. Під „старшиною“ тут, очевидно, слід розуміти полкових, поза полковниками, достойників, а під „черню“ — рядових козаків і, можливо, некозаків (міщан і селян). Зрозуміло, участь у Раді брала й вища загальновійськова старшина, про яку П. Дорошенко в щойно процитованому документі не згадує. Про участь у Раді „козаків і черні“ (та „старшини козацької“) згадав у своєму зізнанні й Т. Кромін⁷⁶. Обидва свідчення дають, як нам видається, підставу спростувати твердження Д. Дорошенка, що Корсунська рада була „генеральною радою самої лишень старшини“⁷⁷. Слід при цьому звернути увагу на те, що, за зізнанням у Києві 21 лютого (ст. ст.) київського міщанина Івана Сасімова, він, Сасімов (під час свого перебування в місті Ладижині „для торгового промислу“, звідки повернувся), дізнався, що П. Дорошенко намітив був спершу провести Раду (в зізнанні не сказано, де саме) лише з участю старшини, проте остання наполягла на участі в ній і черні⁷⁸.

У сказане П. Дорошенком про склад учасників Ради необхідно внести одну поправку: всупереч прагненню гетьмана залучити до участі в Раді всі правобережні й лівобережні полки, не всі з них на ній були представлені полковниками, старшиною і черню. Так, на Раді були відсутні правобережні полковники Остап Гоголь (могилівський або подільський) та Стефан Щербина (торговицький). Після зазначення цього (й про неучасть у тій же Раді Івана Сірка [у той час — охотного полковника]) у документі, де про це сказано, далі читаємо: „И пошли все к Богу реке близ Очакова для языков татарских“⁷⁹. Видавець документа подає такий коментар до цих слів: „Тобто, очевидно, Гоголь, Щербина й Сірко“⁸⁰. Але ж можна припустити, що ті ж слова названих осіб не стосуються, і в такому разі неучасть їх у Раді могла бути спричинена чимось іншим, наприклад, незгодою з курсом П. Дорошенка на зближення з Туреччиною. Автор згаданого „Ме-

⁷⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83 (лист П. Дорошенка до великого візира від 12 (22) березня 1669 р. Тут гетьман Раду називає й „військовою“). Про генеральні ради див. також: Окиншевич Л. Генеральна рада...

⁷⁶ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137.

⁷⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 245.

⁷⁸ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 120; те саме див.: Там само.— Т. VII.— С. 173.

⁷⁹ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420 (зізнання в Малоросійському приказі 15 (25) квітня 1669 р. очевидця Ради).

⁸⁰ Там само.

морялу“ зазначає, що лівобережних (zadnieprskich) полковників, які тримаються Москви і йдуть за Д. Многогрішним, на Раді не було⁸¹; отже, на ній не були представлені й очолювані цими полковниками полки. Лише незначна частина лівобережного козацтва була представлена на Раді: за даним П. Шереметеву 16 (26) березня зізнанням київських козаків Степана Єрем'єнка і Василя Глуценка, після повернення їх з контрольованої П. Дорошенком території, де вони займалися, за дорученням московської у Києві адміністрації, збором інформації про поточні події, на Раді було старшини правобережної „человек с пьятсот“, а лівобережної „человек с двадцать“ (ідеться про козаків)⁸². Нехай ці дані неточно відображають кількість учасників Ради, усе ж вони, як видається, більш-менш достовірно ілюструють співвідношення козацького представництва від обох боків Дніпра. Ті самі двоє козаків, навівши згадані цифри, заявили, що не знають, „которых полков и хто имяны“ учасники Ради, „только де они видели и знают лубенского полковника Гамолея“⁸³. Ідеться про Григорія Гамалію; участь його в Корсунській раді засвідчується іншим документом, згідно з яким його „Лубенского полку старшина и козаки и все посполство имеют не похотели“ за свого полковника, тому що він на цій Раді начебто присягав султанові⁸⁴. На Раді очікувалося прибуття для участі в ній представників Полтавського й Миргородського полків⁸⁵.

С. Єрем'єнко і В. Глуценко також подали, що в Раді взяли участь з Запорозької Січі „с ясаулом козаков одинадцать человек“⁸⁶. А О. Соболев 1 (10) квітня розповів, що Петро Суховій (кошовий писар, восени 1668 р. проголошений запорожцями гетьманом, в союзі з татарами виступав проти П. Дорошенка⁸⁷) прислав до П. Дорошенка 70 запорозьких козаків з листом до нього, в якому вимагав від адресата, „чтоб он с турским царем и с татары [П. Суховій має на увазі не кримських татар.— М. К.] не мирился“ і пішов би на проведення Ради, в якій би взяв участь він, П. Суховій, із запорожцями. Коли ж відбувалася Корсунська рада, ці 70 запорожців „в раду не пошли, а поставя небольшое время на одине, пошли в Запорожье“⁸⁸.

Що ж до загальної кількості учасників Ради, то, окрім названих С. Єрем'єнком і В. Глуценком цифр, відомо, зі свідчення козака, який був на Раді, що в ній було „козаков человек с восьмьсот“⁸⁹.

Згідно з „Меморіалом“, митрополит Й. Тукальський і Юрій Хмельницький під час Ради перебували в Корсуні, участі в ній не брали (w pole nie wyjeżdżali)⁹⁰. У світлі цього свідчення навряд чи слід довіряти

⁸¹ АРГ, zesp. 300.29, № 258, s. 378.

⁸² Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.— С. 202 (зізнання у Малоросійському приказі 14 (24) травня 1669 р. козаків Федора Тихонова і Петра Рачкевича „с товарищи четыре человека“, відправлених до Москви Д. Многогрішним).

⁸⁵ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

⁸⁶ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

⁸⁷ Про нього див.: Андрус'як М. До боротьби між П. Дорошенком та П. Суховієм...

⁸⁸ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 138.

⁸⁹ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

⁹⁰ АРГ, zesp. 300.29, № 258, s. 378.

твердженню О. Соболева, що „Юраску де Хмелницького послы турские имали [взяли.— М. К.] на раду“⁹¹.

З того ж „Меморіалу“ довідуємося, що Й. Тукальський перед Радою проголосив у чигиринській церкві проповідь, сенс якої зводиться до того, що „ми вільними бути можемо, тільки давайте хотіти цього одностайно“ і що „полякам вірити неможливо“; нагадав він при цьому страту поляками Івана Виговського⁹². Митрополит був проти союзу Війська Запорозького з Польщею, виступав за орієнтацію його на Османську імперію.

* * *

Про діяльність Ради найповніше інформує „Меморіал“. На початку його міститься така розповідь. Виїхавши 21 березня „в поле“, тобто на місце, де зібралася Рада, П. Дорошенко поклав на килим (на kobiegsci) булаву й бунчук і заявив, звертаючись до полковників і сотників, що, зваживши на їхнє замішання, він повертає ці клейноди (тобто відмовляється від гетьманської влади). Далі він сказав: „кому схочете, тому й віддайте їх“. Всі (присутні?) вигукнули⁹³, що гетьманом вони хочуть мати тільки його, П. Дорошенка. У відповідь той знову взяв булаву й бунчук і вирік: „Як обрали мене гетьманом, то я вам всім служитиму, але й ви всі слухайте мене, не признаючи інших гетьманами“⁹⁴.

Ще в кількох документах міститься згадка про переобрання П. Дорошенка гетьманом на Корсунській раді. У цитованому записі зізнання С. Єрмієнка й В. Глуценка сказано: „На раде обрали де старшина гетманом совершенным Петра Дорошенка, чтоб быть ему по обоих сторонах Днепра одному гетману“⁹⁵. В грамоті султана Війську Запорозькому, датованій травнем 1669 р., зазначено, що козаки „по совету войсковому [тобто на Корсунській раді.— М. К.] обрали гетманом Петра Дорошенка“⁹⁶. У тих місцях діаріїв елекційного сейму, який відбувався з 2 травня по 19 червня 1669 р. (на ньому королем було обрано князя Михайла Вишневецького), де говориться про оголошену на засіданні 22 травня інформацію про Корсунську раду (засновану головним чином на „Меморіалі“), дуже стисло викладено про покладавання П. Дорошенком на килимі і повернення йому булави та бунчука⁹⁷.

Наведення на початку „Меморіалу“ викладеної раніше розповіді викликає було, напевно, тим, що на Раді першим постало питання, кому володіти гетьманською булавою. Варто підкреслити, що ніщо не вказує на те, що воно попередньо (тоді, наприклад, коли розсилались гетьманські

⁹¹ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 138.

⁹² APG, zesp. 300.29, № 258, s. 378.

⁹³ На козацьких радах „голосування правильного не було, але були вигуки натовпу [...] вирішувала справу позиція явної більшості присутніх“ (Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 332).

⁹⁴ APG, zesp. 300.29, № 258, s. 377.

⁹⁵ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

⁹⁶ Там само.— Т. IX.— С. 173. В іншому варіанті цього листа написано, що козаки „постановили [...] пана Дорошенка гетманом“ (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 2110, s. 463).

⁹⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 404, s. 214; № 408, s. 557.

універсали, де йшлося про скликання Ради) ставилося на порядок денний Ради. Висунув його на її розгляд, як видається, П. Дорошенко не з власної волі, а вимушено, з огляду на згадане ним замішання серед її учасників. Можна лише здогадуватися, у чому полягало замішання. Не виключено, що воно було виявом існування у Війську Запорозькому опозиції П. Дорошенкові, невдоволеної властивою йому авторитарністю, особливо ж нав'язаним ним курсом у відносинах Війська Запорозького з Річчю Посполитою, Московією і Туреччиною. Слід при цьому мати на увазі, що перед Радою опозиція, можливо, не вся, стала висловлюватись на користь Ю. Хмельницького, як такого, що мав би заступити П. Дорошенка на гетьманському уряді. На самій же Раді, очевидно, до того, як П. Дорошенко поклав булаву й бунчук, за словами Т. Кроміна, „старшина де казацкая и казаки и чернь [...] говорили ж, что Дорошенку отнюдь гетманом не быть, а быть бы Юраску Хмельницкому“⁹⁸.

„Правдоподібно, — пише М. Андрусак, — що кандидатуру черця Гедеона Хмельницького на гетьмана висунули [на Раді.— *М. К.*] козаки, які хотіли держатися Московщини і тому були невдоволені з Дорошенка, що накладає з Турками“⁹⁹. Це зауваження може стосуватись частини противників П. Дорошенка. Варто зазначити, що й турецький посол перед Радою був настроений (якщо вірити Т. Кроміну та О. Соболеву, які причини не вказують) проти П. Дорошенка і готовий був підтримати кандидатуру Ю. Хмельницького на гетьманський уряд, маючи на це (як сказане Т. Кромінім і О. Соболевим відповідає дійсності) уповноваження від керівництва Порти. За зізнанням Т. Кроміна, Ю. Хмельницький у відповідь на пропозицію цього посла (Т. Кромін, нагадуємо, говорить про „турецьких послів“) та „старшини козацької й козаків“ сказав: „Как де будет чернецкая рада и в той раде снимут с него, Юраска, черное платье, и он де тогда гетманом будет, а чернецкая де рада будет на седмой [сьомому тижні] Великого посту.— *М. К.*] или после велика дни“. Той же посол, — продовжує Т. Кромін, — мовив Ю. Хмельницкому: „Как он учинится гетманом и он бы чинил так же, как отец его Богдан Хмельницкий с великим государем московским и с королем полским и с турецким салтаном“¹⁰⁰. А за зізнанням О. Соболева, Ю. Хмельницький на турецьку пропозицію стати гетьманом відповів: „он де гетманства не хочет, а будет его оберут гетманом силою, и он де, Юраско, великого государя против ратных людей стоятъ и битца не будет и на украйные [лівобережні.— *М. К.*] города войною не пойдет, потому что он великому государю присягал, а пойдет в Запороги и будет татар воевать“; після того „турские послы, — читаємо далі в зізнанні О. Соболева (нагадуємо, що й він говорить не про одного посла), — его, Юраску, не возлюбили и обрали совершенным гетманом Дорошенка“¹⁰¹ (тут вислів „обрали“ означає „зупинилися на кандидатурі“: за зізнаннями Т. Кроміна та О. Соболева, турецькі послы „обирали“ Ю. Хмельницького гетьманом, тобто пропонували йому стати, бути обраним гетьманом).

⁹⁸ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137.

⁹⁹ Андрусак М. До боротьби між П. Дорошенком і П. Суховієм...— С. 215.

¹⁰⁰ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137.

¹⁰¹ Там само.— С. 138.

У цих свідченнях Т. Кроміна та О. Соболева не все, можливо, правдиве, проте навряд чи слід сумніватися у тому, що могла мати місце пропозиція турецького посла Ю. Хмельницькому стати гетьманом, підкинута противниками П. Дорошенка¹⁰².

Варто звернути увагу на те, що, за інформацією, одержаною через день-два після Корсунської ради литовським польним гетьманом Міхалом-Казимиром Радзивіллою, на ній претензії (аспірації) на гетьманську булаву виявив Махайло Ханенко¹⁰³, на той час уманський полковник, пізніше у тому ж 1669 р. противниками П. Дорошенка проголошений гетьманом Війська Запорозького (як виявилось згодом, він орієнтувався у своїй політиці на Польщу).

Взявши до уваги те, що згадане замішання звелось якщо не повністю, то значною, а то й більшою мірою до спроб скинути П. Дорошенка з гетьманства, зрозумілим стає наведене в „Меморіалі“ те місце в його заяві, виголошеній на Раді після переобрання його гетьманом, де сказано, щоб його слухали, „не призначаючи інших гетьманами“. Після цих слів у „Меморіалі“ подано: учасники Ради обіцяли П. Дорошенкові виконувати цю його настанову (со обіесали uczynić).

На увагу заслуговує згадка у зізнанні Т. Кроміна від 5 (15) квітня про чернецьку (чорну) раду, яка мала відбутися; цілком імовірно, що опозиція П. Дорошенкові готова була до її скликання, щоб на ній домогтися передачі гетьманського уряду Ю. Хмельницькому.

Наступним, за „Меморіалом“, і центральним, головним, за значенням, обговорюваним на Раді, було питання про відносини Війська Запорозького з Туреччиною. Одержавши знову булаву й бунчук, читаємо в „Меморіалі“, П. Дорошенко звернувся до полковників і сотників з такими словами: „Як ви мені даєте цей клейнод Війська Запорозького, то я зараз зичу бачити [...], при кому бажаєте зоставати: чи при дідичних панах своїх? [Польщі.— М. К.], чи при Москві? чи при Турчині?“ У відповідь „всі заволали: „Ані під своїми панами, ані під Москвою, але повністю піддаємося Турчинові“ [rod Turczyna.— М. К.]. Тоді гетьман сказав: „Є тут турецький посол, тож [потрібно.— М. К.] його закликати й оповісти йому, щоб передав цісареві турецькому, що маєте його за [свого.— М. К.] пана і повністю віддаєтеся під його захист (protectiey)“. Учасники Ради згодились на це й „коня по турецького посла“ повели, аби до них в поле на Раду прибув. Приїхавши, посол питався: пощо би то по нього сюди прислали? Полковники і сотники заявили від своєї Ради: „Ми Турчинові піддаємося і маємо його за пана“. „Подякував їм за це турецький посол, — мовиться далі в „Меморіалі“, — потім питав: „Кого між собою маєте за гетьмана, щоб цісареві своєму я міг оповісти?“ Заволали полковники й сотники: „Ми іншого не маємо за гетьмана, тільки Петра Дорошенка“. Почувши це, посол подарував гетьманові (від султана) „кафтан й золотоголову ферязь, підшиту білою телятиною. І так гетьмана убравши в білі шати (до чого його примусили, сукні з нього здерши), його з ради до міста

¹⁰² Зовсім неправдивим видається такий фрагмент у зізнанні Т. Кроміна: „А Дорошенку де на раде был выговор [від турецької сторони.— М. К.], что он [...] салтану турецькому изменил“ (Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137).

¹⁰³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 246 (лист М.-К. Радзивілла до чернігівського воеводи Станіслава-Казимира Беневського від 26 березня 1669 р.).

впровадили“. Той же посол обіцяв прислати Війську Запорозькому на допомогу „людей, гармати й амуніцію, скільки їм потрібно буде, з тією, однак, умовою, щоб 40 значних козаків вислали [до Туреччини.— *М. К.*], аби вони заприсягли цю свою підлеглисть (submissiā) Порті“. Обіцяв також дарування султаном „вольностей“ у разі виконання зазначеними посланцями присяги¹⁰⁴ [очевидно, на вірність.— *М. К.*].

З „Меморіалу“, отже, видно, що на Раді було вирішено бути під протекторатом турецького султана. Це рішення було символізовано убранням гетьмана в даровані султаном шати: в Туреччині, як і взагалі на тогочасному Сході, такий звичай був виявом особливої поваги, довіри, пошани з боку володарів¹⁰⁵. Розуміючи значення цього символу, П. Дорошенко в листі до великого візира від 12 (22) березня 1669 р. писав: „з високою єго цесарскоє милости щодробливости присланыи кафтанъ вдачнесмо принали зо всѣмъ Воиском Запорозким, за которыи намстѣишому єго цесарскоє милости маєстатѣ покорное подмяковане пресылаєм“¹⁰⁶. Важливість символу розуміли й у правлячих колах Речі Посполитої: у згаданих тих місцях діаріїв елекційного сейму 1669 р., де йдеться про засідання 22 травня, вказується на дарування П. Дорошенкові від султана убрання¹⁰⁷. Розуміли те саме, напевно, і в Москві: недаремно у записі зізнання очевидця того, що діялося на Раді, складеному в Малоросійському приказі 15 (25) квітня, подано, що турецький посол дав П. Дорошенкові „чугу“¹⁰⁸. До речі, у згаданих місцях діаріїв елекційного сейму говориться і про пропозицію (можливо, вимогу) того ж посла відправити 40 козаків у Порту для запрягнення підлеглисти, вірности султанові¹⁰⁹; це було виявом розуміння в Польщі важливости такого кроку в процесі відходу від неї Війська Запорозького на бік Османської імперії.

„Меморіал“ подає ще два епізоди, що мали місце на Раді у зв'язку з вирішенням питання про козацько-турецькі відносини. Згідно з ним, на Раді був присутній „волоський“ посол і радив він козакам „піддатися“ „Турчинові“, аргументуючи це так: „Нам, волохам, тим добре, що перебуваємо в його [султана.— *М. К.*] протекції, тому і при добрій монеті і вольностях наших зостаємося“. Далі П. Дорошенко розіслав універсали „по всіх полках і містах, щоб всі відали, що Турчина мають за пана“¹¹⁰.

Щоб повніше уявити вирішення на Раді цього питання, потрібно зазначене в „Меморіалі“ доповнити відомостями з інших документів. Так, за зізнанням С. Єрем'янка і В. Глуценка від 16 (26) березня, на Раді була зачитана („чтена“) султанська грамота, в якій написано, „чтоб де Дорошенко со всем малороссийским краем, з городами и людьми был в поддан-

¹⁰⁴ АРГ, зesp. 300.29, № 258, s. 377.

¹⁰⁵ Костомаров Н. И. Руина...— С. 48.

¹⁰⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

¹⁰⁷ Напр.: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 164, s. 170 (тут сказано про „шату золотоголову білу“); № 404, s. 49 (так само); № 408, s. 577 („золотоголова ферязь“); Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, № 316, s. 309 („кафтан золотоголовий“).

¹⁰⁸ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

¹⁰⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 164, s. 285—286 (помилково сказано не про 40 козаків, а про 40 коней); № 408, s. 557; Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, № 316, k. 309.

¹¹⁰ АРГ, зesp. 300.29, № 258, s. 378.

стве так же, як Волошская земля¹¹¹. Йдеться, напевно, про султанський лист, згаданий П. Дорошенком у його листі до великого візира від 12 (22) березня і згаданий нами раніше. За візнанням В. Дворецького, турецький посол привіз від султана „грамоты ко всем полковником и посполству [Війська Запорозького.— *М. К.*], [...] что их приемлет под державу свою и обороняти обещаетца от ляхов и от царского пресветлого величества“¹¹². Очевидно, тут йдеться про грамоту, згадану в попередньому візнанні, а не про грамоти, адресовані персонально полковникам та поспільству їхніх полків: турецькі власті не практикували таких писемних звернень через голову гетьмана; тим більше їм не було потреби це робити тоді, коли П. Дорошенко був прихильником козацько-турецького співробітництва.

Очевидець Ради розповідав 15 (25) квітня, що на ній ішлося про козацько-турецьку військову взаємодопомогу, причому гетьманові було сказано [зрозуміло, турецьким послом.— *М. К.*], що як султан йому „отпишет“, то він повинен дати „войска против Кандии“¹¹³ (малося на увазі війну Туреччини з Венецією за острів Кандію (Крит), яка велася у 1645—1669 рр. і закінчилася захопленням його Портою). На цю вимогу Рада начебто відповіла відмовою і зазначила: „когда будет [Військо Запорозьке.— *М. К.*] в прежних силах, и в то время станут [Туреччині підмогу.— *М. К.*] давать“¹¹⁴.

Успішне, згідно з його задумом, вирішення на Раді питання про відносини Війська Запорозького з Портою П. Дорошенко відзначив, судячи з цитованого нами його листа до великого візира, як „великкую радость и гошноу трѣѣмфъ, такъ з дѣль, яко и з дробнои рознои стрелби [...], абы посторонние панства, почѣвши в такои прѣвысокои наместѣишого цесара его милости над нами ласце, свою погамовали незычливост“¹¹⁵.

Слід наголосити, що затвердження Радою курсу на дальшіє зближення Війська Запорозького з Портою далось гетьманові не без перешкод. За візнанням того самого очевидця, „подданство Дорошенково не всем людем козацким надобно. Уманской полковник [Михайло Ханенко.— *М. К.*] говорит [на Раді.— *М. К.*], чтоб быть при великом государе или при полском короле — однако ж христианской государь“. За таку позицію гетьман відібрав у нього полковницьку булаву й віддав її іншому¹¹⁶. Самовидець пише, що на Раді „усѣ (!) кричали, не хотячи подданными бити Турчиновѣ“, але П. Дорошенко тим виправдовував свої дії („вимѣрялся“), що посилав до Порти своїх послів лише зі скаргою („жалобою“) на кримського хана та його султанів (вищих сановників), „же не хотят ему помогати, але еще на него з запорожцами встают“. Гетьман, пише Самовидець, „подишовши козаков, яко простих людей, и из позволеніем усей той ради“, домігся перемоти свого курсу у відносинах з Портою¹¹⁷. До речі, на основі відомих нам документів складається враження, що у проведенні

¹¹¹ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

¹¹² Там само.— С. 229; Т. IX.— С. 162.

¹¹³ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

¹¹⁶ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

¹¹⁷ Літопис Самовидця.— С. 107.

курсу орієнтації на Туреччину на Раді П. Дорошенко зважав на думку старшини і всіляко ігнорував позицію рядового козацтва. Недаремно Самовидець зазначає, що про чернь гетьман на Раді мало „дбал“, у ставленні до неї спирався на вірні собі „п'їхоти килка тисяч й коммоника компан'ї немало“¹¹⁸. Самовидець, напевно, мав на увазі охотні, у тому числі так звані серденяцькі, полки. Як свого роду гвардійські загони П. Дорошенка, знаряддя в його руках, ці полки не користувалися доброю славою у середовищі городского козацтва. Очевидець подій на Корсунській раді подав, що на ній наказано їм усім „разойтись“¹¹⁹. А С. Єремійко і В. Глуценко 16 (26) березня зізнали, зокрема, що на Раді „серденецких полков казаков приговорили распустить“, серденят відправити туди, звідки вони прибули, щоб вони там взялися „за домовые работы“, „а будет хто учинитца непослушен, и тех де будут казнить смертью“¹²⁰. Ця постановва Ради не була виконана — надто були в пригоді гетьманові серденяцькі загони.

Відразу після закінчення Ради почали і згодом продовжували поширюватись чутки, що на ній Військо Запорозьке заприсягло бути в підданстві у турецького султана. Так, О. Соболев 1 (10) квітня зізнав, що „Дорошенко с старшиною и с чернью турецькому царю учинил присягу“¹²¹; донський козак Обросим Телешов, який побував у Чигирині, 6 (16) травня у Малоросійському приказі твердив: „Дорошенко [...] турецькому салтану присягу учинил при его, салтанове, после“¹²²; у фрагменті діарія елекційного сейму 1669 р., де йдеться про засідання 22 травня, сказано: „козацька старшина присягла Туреччині (на іміє турецьке)“¹²³.

Паралельно поширювалася думка, яка, зрештою, відповідала дійсності, що присяги на Раді не відбулося. Так, С. Єремійко та В. Глуценко 16 (26) березня подали: „Дорошенко де с старшиною на раде приговорили, что с турецьким салтаном и с крымским ханом в приязни быть, а присяги де на том еще не чинили“¹²⁴. І Гізель писав цареві 20 (30) березня: „с турки приговорили дружбу держать, обаче, како сказывают, еще им казаки не присягали“¹²⁵; очевидець Ради заявив: „Дорошенко подлинно поддался турецькому салтану [...] и поддались на словах, а не на писме“ [тобто не присягнули.— М. К.]¹²⁶. В унісон цим свідченням звучить висновок М. Костомарова: „Корсунська рада постановила залишитись в приязні до Туреччини, але присяги не вчинили“¹²⁷. Д. Дорошенко дійшов висновку, що „властиво підданство на Корсунській раді оформлене не було, бо не було перш за все неминучої в таких випадках присяги“¹²⁸.

Слід докладніше зупинитися на тому, якого характеру відносини Війська Запорозького з Туреччиною були ухвалені на Корсунській раді. У тогочас-

¹¹⁸ Літопис Самовидця.— С. 107.

¹¹⁹ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

¹²⁰ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

¹²¹ Там само.— С. 138.

¹²² Там само.— С. 186.

¹²³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 164, s. 170.

¹²⁴ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

¹²⁵ Там само.— С. 130.

¹²⁶ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420.

¹²⁷ Костомаров Н. И. Руина...— С. 150.

¹²⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 248.

них джерелах, які головним чином є плодом діяльності польської і московської адміністрації, вони звичайно передані терміном „підданство“ — на означення підлеглості козаків стосовно Порти.

П. Дорошенко унікав вживання цього терміна для трактування козацько-турецьких відносин. У листі до великого візира від 12 (22) березня він, дякуючи останньому за спричинений ним султанський лист, доставлений йому, гетьманові, турецьким послом перед Корсунською радою, звертає увагу на те місце в листі, де твердиться, що султан прийняв козаків в „опіку“ (до того ж він їх „боронити постановил“) ¹²⁹. Сумнівно, щоб у султанському листі вжито цей вираз, оскільки назагал турецька адміністрація користувалась терміном „підданство“ відносно земель і народів, залежних від Порти, але безпосередньо їй не підлеглих. Тож, напевно, П. Дорошенко вжите у султанському листі слово „підданство“ умисно перефразував на „опіку“. Гадаємо, що саме це слово (або ж і якесь інше, близьке до нього за значенням) гетьман на Корсунській раді прилюдно вживав, щоб пояснити сенс козацько-турецьких стосунків. Варто вказати й на те, що в кінці листопада 1669 р. у розмові з анонімним московським поручиком, яка відбулася у Чигирині, П. Дорошенко заперечував, що він зі своїм військом прийняв підданство ¹³⁰. Йшлося тут, безсумнівно, про те, що мало місце на Корсунській раді.

Прихильник П. Дорошенка Л. Бускевич, який продовжував бути при ньому генеральним писарем, після Корсунської ради писав 18 (28) квітня 1669 р. Д. Многогрішному з Чигирини, висловлюючи, безперечно, не тільки свою, а й гетьманову думку: „домышляюсь, что многих посольство мое в Турки побунтовало, разумѣючи, что с подданством туды его милость пан гетман послал меня“. Не заперечуючи доцільності курсу гетьмана на встановлення підданства Війська Запорозького стосовно Туреччини, автор листа далі зазначає: „только того не даждь Бог, чтоб мы так неразумудително слѣпым поспѣшеніем в турское иго шеи свои отдали“ ¹³¹.

У цитованих фрагментах із зізнання С. Єремієнка й В. Глуценка та листа І. Гізеля проголошені на Раді козацько-турецькі відносини передано виразами „приятель“ і „дружба“. Такої ж думки, як ми бачили, був М. Костомаров. П. Дорошенко їх характеризував, як „братерську оборону“ ¹³², тобто як військову взаємодопомогу, — насамперед, напевно, турецьку допомогу козакам. Д. Дорошенко пише, що на Раді „скоріше була мова про військовий союз і взаємну поміч“. Одразу ж після цих слів автор зауважує, маючи на увазі запевнення П. Дорошенком козаків, що йдеться про союз Війська Запорозького з Портою: „А може [...] говорилось про союз лишь задля того, щоб не викликати серед козацької маси невдоволення з „турецького підданства“ ¹³³.

Можна твердити, що Корсунська рада ухвалила військово-політичний союз. Проте слід враховувати, що то був союз нерівних суб'єктів — і у військовому, і в політичному відношенні: Військо Запорозьке (й підвладні йому землі) у ньому було підзахисною, підопічною, протегованою і

¹²⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

¹³⁰ Там само.— № 166, s. 11.

¹³¹ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 153.

¹³² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 166, s. 11.

¹³³ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко.— С. 248.

тому залежною стороною. Протекторат є тим визначенням, яке об'ємно, хоч, можливо, й не зовсім вдало, характеризує козацько-турецькі відносини, проголошені на Корсунській раді. Цей термін часто вживали у варіанті „протекція“, і нерідко, зваживши на залежність Війська Запорозького від Порти, його передавали зрозумілішим терміном „підданство“, в одних випадках не надаючи, а в інших надаючи йому значення повної залежності.

Уже згадуваний нами лист Л. Бускевича до Д. Многогрішного цікавий ще й тим, що в ньому пояснено, чому П. Дорошенко пішов на підданські відносини з Туреччиною. Вони, на думку автора листа, потрібні для того, щоб з допомогою Порти припинити руйнівні набіги васальних від неї татар на українські землі, до того ж турки в залежних від них країнах не будують фортець і не тримають військових загонів, „лутче признают, как землею и людми владѣти“¹³⁴.

Дивує те, що у матеріалах, за змістом так чи інакше пов'язаних з Корсунською радою, немає будь-яких згадок про ухвалені у серпні 1668 р. на Раді козацької старшини договірні статті, на яких Військо Запорозьке давало згоду піти під турецьку протекцію і які, нагадуємо, козацькі послі, відправлені до Туреччини 10 (20) серпня, мали передати і, напевно, передали на розгляд султанові¹³⁵. Може, султан їх не затвердив, і цим викликане зазначене замовчування у джерелах? Таке припущення видається сумнівним, якщо взяти до уваги, що зміст цих статей відповідав курсу в козацько-турецьких відносинах, який П. Дорошенкові вдалося затвердити на Корсунській раді.

За „Меморіалом“, присутній на цій Раді анонімний військовик (towarzysz) — посланець від гетьмана і великого коронного маршалка Я. Собеського у ході її заявив П. Дорошенкові, що невдовзі до нього прибуде делегований Я. Собеським посол „з військовими клейнодами“ і передасть їх йому як гетьманові. На це П. Дорошенко начебто відповів, що неважко Війську Запорозькому отримати булаву й бунчук (nie trudno woysku o булаwę у buńczuk)¹³⁶. Розуміти ці слова слід таким чином: з огляду на ухвалу Корсунської ради стосовно козацько-турецьких відносин, питання про одержання гетьманських клейнодів від польського уряду принципового, важливого значення для П. Дорошенка й очолюваного ним Війська Запорозького не має. Йшлося про клейноди (зокрема, булаву, бунчук), які 1665 р., покидаючи гетьманський уряд, вивіз Павло Тетеря до Польщі¹³⁷. Їх П. Дорошенко мав одержати за виданим 30 березня 1668 р. королівським

¹³⁴ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 153. Викладену в цьому листі аргументацію було доведено до відома московського царя (Там само.— С. 161, 168).

¹³⁵ Правда, в зізнанні О. Соболева щодо Корсунської ради згадані „договорные статьи“, про них сказано, що „турецькі послі“ „учинили“ й „закріпили“ їх „своїми душами“ (Там само.— Т. VIII.— С. 138), тобто, як можна здогадуватися, їх запрягли. Проте тут ідеться не про серпневі 1668 р. статті, а про постанову Ради щодо козацько-турецьких відносин і роль турецького посольства в їх прийнятті.

¹³⁶ APG, zesr. 300. 29, № 258, s. 378. Те саме у тих фрагментах з діаріїв елекційного сейму 1669 р., де розповідається про засідання 22 травня: Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 408, s. 557; Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, № 316, s. 309.

¹³⁷ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 48; Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 164.

привілеєм, який його затвердив гетьманом як обраного Військом Запорозьким на цей уряд¹³⁸.

Присутність на Раді посланця від Я. Собеського „зауважили“ й С. Єрем'яненко та В. Глуценко. За їхніми словами, він прибув, аби запевнити, що Я. Собеський і „все государство Полское“ у відносинах з козацтвом будуть керуватися „подгаецкими статтями“¹³⁹. Мався на увазі трактат, укладений під містечком Підгайцями 19 жовтня 1667 р. між Я. Собеським та П. Дорошенком з кількома представниками від козацької старшини, за яким обидві сторони пішли на політичний компроміс¹⁴⁰.

Ті самі С. Єрем'яненко й В. Глуценко повідомили, що на Раді було вирішено, „выбрав изо всех полков козаков старых, самых добрых и верных людей, с полку по два человека“, „послать их на сейм к гетману Яну Собескому и к сенатурам [членам верхньої палати сейму — сенату.— М. К.] в нынешних скорых днях для договоров“¹⁴¹. Тут ідеться про елекційний сейм. Судячи з різних тогочасних документів, на яких зупинятися не маємо змоги, склад козацької делегації на сейм був-таки визначений. У її завдання входило ознайомити сейм (і вищі урядові кола Речі Посполитої) з вимогами Війська Запорозького і, згідно зі згаданим Підгаєцьким трактатом, домогтися проведення козацько-польських переговорів, мета яких — визначити статус Війська Запорозького у складі Польського королівства.

Як бачимо, П. Дорошенко, пішовши на нав'язання тісних політичних зв'язків з Портою, не поривав відносин із правлячими колами Речі Посполитої, намагаючись змусити їх піти на значні поступки Війську Запорозькому.

Ті самі інформатори заявили, що на Раді „приговорили, что при Дорошенку войску быть рейс-травам казакам толко двенатцати тысячем“¹⁴². Наскільки це твердження є вірогідним, годі казати: жодним іншим із відомих нам джерел воно не підкріплюється.

* * *

Слід нагадати, що не раз цитований нами лист П. Дорошенка до великого візира був писаний 12 (22) березня „з рады воискової з Корсуна“. Це єдине відоме нам доказове джерельне свідчення, що Рада діяла й наступного дня після того, як розпочалася. Щоправда, можна було б припустити, що листа було складено одразу після Ради і П. Дорошенко інерційно подав, що — на Раді. Проте є підстава вважати, що 22 березня Рада працювала, до того ж, що це був останній день її роботи; в анонімному документі польською мовою із заголовком „Відомості з Меджибожа з кін-

¹³⁸ AGAD w Warszawie, Metryka Koronna, MK, ks. 206, k. 452—452v. Цей привілей знаний Д. Дорошенкові (Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 184—185). Потрібно підкреслити, що зазначені клейноди П. Дорошенко не отримав ні у 1669 р., ні в пізніших роках свого гетьманування. Спираючись на ненадійне джерело, Д. Дорошенко неправильно твердить, що в травні 1669 р. ці клейноди були вручені польським посольством П. Дорошенкові у Чигирині (Там само.— С. 252).

¹³⁹ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

¹⁴⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 140—141.

¹⁴¹ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

¹⁴² Там само.

ця березня [1669 р.— М. К.] про Корсунську раду, що на ній відбулося“ сказано: „Рада закінчилася 22 березня 1669 [року]“¹⁴³.

Доказів того, що Рада діяла й після 22 березня, ми не маємо. Твердження, що Рада закінчилася 14 (24) березня¹⁴⁴, не є аргументованим.

За тривалістю Корсунська рада була подібною до рад Війська Запорозького — вони звичайно тривали один-два дні¹⁴⁵. У світлі сказаного попереднє твердження, що Корсунська рада діяла 10 або до 10 днів¹⁴⁶, є безпідставними.

У тому ж листі до великого візира П. Дорошенко повідомив, що він „учтивє“ „відправив“ під час роботи Ради турецького посла додому й висилає „з ним своїх до цесара его млсти пословъ“¹⁴⁷. Очолив козацьке посольство до султана Михайло Раткевич Портянка¹⁴⁸ — наказний Дорошенків гетьман¹⁴⁹. Чи не той це раніше згаданий Портянка, що у листі І. Брюховецького до В. Кікіна від 29 травня (ст. ст.) 1667 р. названий (як „Портянка“) одним із двох Дорошенкових послів до Порти?

Про склад козацького посольства маємо дві згадки. З них повніша і значно правдивіша — інформація колишнього київського полковника Василя Дворецького, що 13 (23) травня 1669 р. вийшов з чигиринського полону, яку він подав 23 травня (ст. ст.) у Переяславі. За його словами, до посольства входили по троє осіб від 10 правобережних і 9 лівобережних полків та М. Портянка „саматретья“¹⁵⁰, тобто з двома особами, як можна здогадуватися, з неполкової старшини. Серед них, за іншими джерелами, був відомий нам Г. Білогруд, на той час генеральний суддя при П. Дорошенкові¹⁵¹.

¹⁴³ APG, zesр. 300. 53 (Korespondencja m. Gdańska), № 105, s. 245.

¹⁴⁴ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145 (зізнання С. Єрем'єнка і В. Глуценка); Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 244.

¹⁴⁵ Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 334—335.

¹⁴⁶ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137 (зізнання Т. Кроміна), 138 (зізнання О. Соболева); Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 244.

¹⁴⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

¹⁴⁸ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 137 (Михайло Портянка), 138 (Михайло Портянка), 186 (Портянка), 229 (Михайло Раткевич Портянка), 266 (Портянка); Т. IX.— С. 162 (Михайло Раткевич Портянка); Грабянка Г. Дѣйствія презѣльной и от начала Поляков кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с Козаки...— К., 1854.— С. 201 (Портянка).

¹⁴⁹ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 138, 266. Названо М. Портянку також Дорошенковим „намісником“ (Там само.— С. 229; Т. IX.— С. 162); цей термін означав те саме, що „наказний гетьман“.

¹⁵⁰ Там само.— Т. VIII.— С. 229; Т. IX.— С. 162.

¹⁵¹ Там само.— Т. VIII.— С. 186; Літопис Самовидця.— С. 107. Див. також: Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate.— Cambridge, Mass., 1978.— Vol. II.— P. 661. С. Єрем'єнка і В. Глуценко 16 (26) березня безпідставно твердили, що Г. Білогруда, ще як полковника, делегованого до Туреччини перед Корсунською радою, тамтешні власті не відпустили додому і що у зв'язку з цим П. Дорошенко не відпустив з цієї Ради турецького посла, заявивши, що відпустить його після того, як відпущено буде Г. Білогруда (Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145). Слід вказати на те, що очевидець Ради називає як посла, відправленого з неї П. Дорошенком, білоцерківського козака Половця (Окиншевич Л. Генеральна рада...— С. 420). Ідеться, напевно, про Семена Половця — колишнього білоцерківського полковника, згодом, у 1671 р., генерального суддю (Gajesky G. The Cossack Administration...— Vol. II.— P. 575—576, 662).

Отже, якщо вірити В. Дворецькому, козацьке посольство налічувало 60 осіб — значно більше, ніж на Корсунській раді турецький посол запропонував делегувати до Туреччини. Видається, ця цифра завищена, бо нема підстав вірити тому, що всі лівобережні полки (іх усіх було 9) в посольстві були представлені: oprіч Полтавського, Лубенського і Миргородського полків, на час Корсунської ради лівобережні полки йшли за Д. Многогрішним. Згадаймо, що про це сказано в „Меморіалі“. Однак слід визнати, що козацька делегація до султана була представницькою й численною за складом¹⁵².

Нагадуємо, що за „Меморіалом“ козацькі посланці повинні були в Туреччині від імені Війська Запорозького присягнути на підданство (submissiā) султанові. У документах, де говориться про відправлення до Порти козацького посольства, ніде про це не згадано. Не маємо ми й жодних згадок про те, що, перебуваючи в Туреччині, члени того ж посольства присягнули султанові. У зв'язку з цим напрошується питання: а чи насправді присяга вимагалася, була конче потрібна?

Самовидець і Г. Грабянка вказують на те, що завданням козацького посольства було добитися від султана дарування П. Дорошенкові санджаків¹⁵³, тобто булави, бунчука і хоругви (знамена) — атрибутів гетьманської влади, одержання яких П. Дорошенком символізувало б реальність політичного альянсу Війська Запорозького з Портою¹⁵⁴. Подальший хід подій після Корсунської ради, на якому маємо намір зупинитися в окремій статті, переконує у правдивості цих літописних тверджень.

Про те, для чого і з чим прибуло козацьке посольство до Порти, мовиться, щоправда дуже стисло, в листі султана до П. Дорошенка, писаному через два-три місяці після Корсунської ради. Тут сказано, що посольство прибуло „с листами“, „и послы, согласуя с листами, говорили, что обе стороны Днепра и все Войско Запорожское низовое все на службы мне готовы и били челом, чтоб я принял их в подданство, так же, как служат мне господари Волохи и Мутьяне“¹⁵⁵.

Говорячи про відправлення П. Дорошенком з Корсунської ради свого посольства до Туреччини, слід мати на увазі й такі два тогочасні свідчення. Одне з них — це зізнання в Малоросійському приказі 6(16) березня О. Телешова. У записі зізнання сказано: після того, як П. Дорошенко і Й. Тукальський ознайомилися з адресованими їм грамотами московського царя й александрійського патріарха Паїсія, доставленими в Чигирин О. Телешовим, то, за розпорядженням гетьмана, на шляху до Порти, у місті Брацлаві, були [тимчасово, очевидно.— *М. К.*] затримані турецький по-

¹⁵² Зовсім неправдиво про склад козацької делегації повідомив в Малоросійському приказі 12 (22) липня 1669 р. стрілецький сотник Шилів після свого перебування у Чигирині; за його словами, з Портянкою в Туреччину було відправлено троє сотників з лівобережних міст Зінькова, Опішні й Полтави (Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 266). А може, тут йдеться лише про кількох осіб із численнішого складу посольства?

¹⁵³ Літопис Самовидця.— С. 107; Грабянка Г. Дѣйствія...— С. 201.

¹⁵⁴ У деяких діарях елекційного сейму 1669 р., там, де сказано про засідання 22 травня, мовиться, що турецький посол на Корсунській раді вручив гетьманові хоругву (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 164, s. 170; № 404, s. 49). Насправді цього на Раді не було.

¹⁵⁵ Акты ЮЗР.— Т. IX.— С. 173; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 2110, s. 46.

сол і козацьке посольство¹⁵⁶. Чому до цього П. Дорошенко вдався (якщо так насправді було), — не відомо.

Натомість зовсім неправдиво видається розповідь О. Соболева, за якою М. Портянку було відряджено не до Порти, а наказано йому зустріти у „Волоській землі“ турецьке військо з яничар і „вольниці разных земель“, яке начебто йшло на допомогу П. Дорошенкові, відповідно до даної на Корсунській раді турецьким послом обіцянки¹⁵⁷.

На завершення розповіді про козацьке посольство до Туреччини, відправлене з Корсунської ради, слід сказати про те, що П. Дорошенко в листі до великого візира від 12 (22) березня просив: „всѣ послѣ наши абы без забавы [затримки.— М. К.] кѣ нам были ѡдпущены“¹⁵⁸.

Відправив своїх посланців П. Дорошенко і на Запоріжжя з місією ознайомити низове військо з постановами Корсунської ради, зрозуміло, головним чином щодо козацько-турецького альянсу. За словами О. Телешова, з Дорошенкових посланців, які туди прибули „с рады с листами“, за наказом П. Суховія (який тоді був кошовим отаманом¹⁵⁹) 15 було заковано в кайдани, а до П. Дорошенка відпущено чотири особи¹⁶⁰. У листі Д. Многогрішного до царя від 30 квітня (ст. ст.) 1669 р. повідомлено, що прибулих на Запоріжжя з Корсунської ради Дорошенкових посланців кошовий отаман „одних по вербам попереk повешать велел, а иных к хану послали“¹⁶¹. Так січовики прореагували на укладення цього альянсу. Натомість П. Дорошенко, зізнав О. Телешов, звільнив запорозьких козаків, закутих у кайдани в Чигирині, „полковника Носа с товарищи, человек с сорок и болши“, і дозволив їм або осісти в Чигирині, або піти куди захочуть¹⁶². Таким кроком гетьман висловив своє й очоленого ним війська прагнення схилити непокірних січовиків до зрозуміння його протурецької орієнтації. На те ж, напевно, спрямований був і інший Дорошенків крок, наведений О. Телешовим на додаток до сказаного ним: зі звільнених у Чигирині запорозців П. Дорошенко відібрав трьох, дав їм „по коню, и платье и ружье“ і послав їх з листами на Січ¹⁶³.

У згаданому листі Д. Многогрішного до царя читаємо, що разом з козацькими посланцями на Запоріжжя відправилися деякі „особи“ з числа турків, делегованих до П. Дорошенка султаном¹⁶⁴. Адресант має на увазі тих осіб, хто супроводжував турецького посла на шляху з Порти до Війська Запорозького і під час Корсунської ради.

Це свідчення перегукується з тим місцем у „Меморіалі“, де зазначено, що після Ради турецький посол, взявши листи від неї, виїхав на Запоріжжя з метою, щоб останнє вчинило те саме, що вчинила ця Рада¹⁶⁵, тобто щоб приєдналося до взятого нею курсу на союз з Туреччиною. Тут маємо спра-

¹⁵⁶ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 186.

¹⁵⁷ Там само.— С. 138.

¹⁵⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83.

¹⁵⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків.— Т. 2.— С. 312.

¹⁶⁰ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 187.

¹⁶¹ Там само.— С. 161.

¹⁶² Там само.— С. 187.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ APG, zesp. 300. 29, № 258, s. 377.

ву з допущеною автором „Меморіалу“, з невідомих нам причин, помилкою: у цьому фрагменті документа мало б ітися не про турецького посла, а про осіб, які прибули з ним із Порти.

Очевидно, це зауваження щодо помилковості повинно стосуватися й сказаного в „Меморіалі“, що турецький посол із Запоріжжя „має їхати до [кримської.— М. К.] орди, пообіцявши [учасникам Ради.— М. К.], що ввесь ясир, взятий нею до того часу, орда віддасть“¹⁶⁶. Це місце у фрагменті одного з діаріїв елекційного сейму, де говориться про засідання 22 травня, подано правильно: на Раді турецький посол „пообіцяв відправити [своїх людей.— М. К.] до татар“, щоб вони від них домоглися того, „аби захоплений ясир був повернений“¹⁶⁷.

У цитованому листі Д. Многогрішного до царя зазначено, що цих людей послано до хана з наказом, „чтоб с Дорошенком не чинили задору и в братстве жили“¹⁶⁸.

* * *

Наступного після Ради дня її учасники роз'їхались додому, а П. Дорошенко попрямував до Чигирин¹⁶⁹, очевидно, у супроводі частини своєї старшини. За словами О. Соболева, яким, можливо, не слід йняти віри, гетьман, „приехав с рады в Чигирин, велел за турского царя Бога молити“ — відповідно з даним йому турецьким посольством на Раді „титлом“ (зразком), у якому було написано: „Молимся о великом наяснейшем цесареве, всем царем великом царевнуку Божием и стражу гроба Господня“¹⁷⁰.

Реакція на постанови Ради в найближчий після її закінчення період у середовищі городового козацтва й некозацького люду в Україні практично нам невідома. Твердження Д. Дорошенка, яке стосується саме того часу, що „підданство робило Дорошенка непопулярним в широких масах“¹⁷¹, не можна вважати належно аргументованим, оскільки воно базується лише на двох тодішніх свідченнях, до того ж, як видається, малопереконливих. Зрозуміло, що реакція Речі Посполитої і Москви була негативною, бо зближення Війська Запорозького з Портою було по їхній політичній стратегії щодо частини України, підвладної П. Дорошенкові.

Останній штрих у нав'язанні союзницьких відносин Війська Запорозького з Туреччиною було зроблено 25 серпня 1669 р. на козацькій Раді, яка відбулася під Уманню: на ній П. Дорошенкові турецький посол вручив як гетьманові султанські санджаки (клейноди) — булаву, бунчук, хоругву — на знак протекції з боку Османської імперії¹⁷². Як до цього дійшло, це предмет окремого нашого дослідження.

Йдучи на укладення тісних взаємин з Портою, у яких козацька сторона неминуче опинилась у ролі підзахисного, протегованого, а значить,

¹⁶⁶ АРС, зesp. 300. 29, № 258, s. 377.

¹⁶⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 468, s. 557.

¹⁶⁸ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 161.

¹⁶⁹ Там само.— С. 145.

¹⁷⁰ Там само.— С. 138.

¹⁷¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 249.

¹⁷² Там само.— С. 259.

залежного суб'єкта, П. Дорошенко керувався необхідністю мати союзника, від якого можна було б отримати допомогу в протистоянні очолюваного ним Війська Запорозького Речі Посполитій і Московській державі. Сподівався гетьман і на те, що татарські орди, як залежні від Порти, під її тиском припинять спустошливі й руйнівні набіги на українські землі. Разом з тим як далекоглядний державний діяч він усвідомлював, що альянс з Османською імперією потягне за собою й небажані наслідки. І вони, ці наслідки, невдовзі по Корсунській раді не забарилися дати про себе знати. Насамперед активізували свої дії політичні противники П. Дорошенка. Демагогічно трактуючи його курс на зближення з Туреччиною як зраду національних інтересів українського народу, використовуючи закорінені у свідомості народу упередженість і нехоть до неї як гнобителі християнських народів, вони спромоглися вчинити розкол серед правобережного козацтва, частина якого пішла за Польщею, а частина — за Московію. З іншого боку, союз П. Дорошенка з Туреччиною різко ускладнив його відносини з двома щойно названими державами. Не призвав він і до припинення татарських набігів, лише поменшала їх кількість і впала інтенсивність.

Усе це підточувало, послаблювало політичні позиції П. Дорошенка, робило його непопулярним діячем серед свого народу і, зрештою, змусило його зректися гетьманства, по суті, капітулювати перед Московією.

Незаперечним, однак, є те, що в умовах неможливості відстояти українські національні інтереси у відносинах з Московською державою і Річчю Посполитою рішучий поворот керованого П. Дорошенком Війська Запорозького в бік зближення з Османською імперією, на укладення з нею воєнно-політичного союзу, поворот, який знаменувала відповідна ухвала Корсунської ради, був виправданий, оскільки він не загрожував українському народові встановленням турецького панування, забезпечував йому незалежне існування під турецьким протекторатом.

* * *

З трьох документів, які ми далі публікуємо, особливе значення для вивчення Корсунської ради має „Меморіал“. Недаремно його нами використано повністю і, наскільки це було можливо, прокоментовано.

„Меморіал“ пощастило віднайти у тих матеріалах Гданського державного архіву, які поточно нагромаджувалися унаслідок постійного у ті часи зацікавлення властей Гданська ходом політичних подій у Речі Посполитій. Зокрема, до Гданська акуратно надходили копії документів про діяльність сеймів, а надсилали їх делеговані для цього з Гданська особи (завданням яких було інформувати про те, що діялося на сеймах).

Гданський „Меморіал“ є однією з тих копій, причому дана копія є поки що єдиною виявленою. Щоправда, з неї не видно, що вона має сеймове походження. Однак у такому її походженні перекоонує те, що виклад у діаріях елекційного сейму 1669 р. того, що стосується Корсунської ради, послідовно заснований на „Меморіалі“. Очевидно, що так могло статися тільки внаслідок поширення на сеймі копій „Меморіалу“. Найобширніший із зазначених викладів його змісту ми публікуємо.

Оскільки копія „Меморіалу“ анонімна, то, найімовірніше, що й в оригіналі не було позначено, ким він складений. З порівняно докладного зміс-

ту цього документа видно, що автором його була людина, добре обізнана з тим, як відбувалася Корсунська рада і про що на ній ішлося. Напевно, ним був її очевидець. Чи не був це посланець від Я. Собеського, який на Раді повідомив П. Дорошенкові, що найближчим часом йому з Польщі будуть доставлені гетьманські клейноди? Існує свідчення, що наступного дня після Ради він виїхав до Польщі¹⁷³. Отже, він мав удосталь часу, щоб скласти „Меморіал“. Він же, до речі, міг бути одним із тих поляків, які повернулися з Ради одразу після її закінчення і зі слів яких чернігівський воевода С.-К. Беневський повідомив про неї у листі від 26 березня литовського польного гетьмана М. Радзивілла¹⁷⁴.

Лист П. Дорошенка до великого візира входить до складу однієї з рукописних книг, що зберігаються у Бібліотеці Чарторийських у Кракові, і міститься між документами 1671 і 1676 рр. Матеріали в цій книзі розміщені у хронологічній послідовності; тож можна сказати, що згаданий лист у ній локалізований випадково. Це, безперечно, оригінал, оскільки скріплений власноручним підписом гетьмана; щодо тексту, то писаний він кимось із гетьманської канцелярії.

До адресата лист не дійшов. Мабуть, він був перехоплений (поляками або козаками — противниками П. Дорошенка — й ними переданий полякам) і пересланий до Польщі. Малоімовірно, щоб, дізнавшись про перехоплення, гетьман відіслав до великого візира такий самий лист зі своїм підписом.

Жодних згадок про цей документ у тогочасних джерелах нам не трапилося. Він важливий з огляду не лише на зміст, а й на те, що писано його українською канцелярською мовою, до того ж — добірною: листів українською мовою, які виходили з канцелярії П. Дорошенка, та й, крім того, оригінальних, дійшло до нас не так вже й багато.

З цього листа у нашій статті про Корсунську раду не прокоментовано тільки сюжет, де говориться про масований напад на контрольовану П. Дорошенком територію по обох берегах Дніпра, вчинений кримськими татарами на чолі з калгою солтаном (правою рукою хана, найближчою до нього з правлячої в Бахчисараї династії Гіреїв) Крим-Гіреєм у спілці з запорожцями, очолюваними кошовим писарем П. Суховієм, якого при підтримці калги на Січі було проголошено гетьманом як противагу П. Дорошенкові. Датуються ці події вереснем 1668 р. — січнем 1669 р.¹⁷⁵ Білогородська орда, про вторгнення якої повідомляє П. Дорошенко в листі, своїм постійним пристановищем мала межиріччя нижніх течій Дністра і Дунаю та Пруту й адміністративно підпорядковувалася турецькому паші, резиденцією якого було місто Сілістрія у Болгарії. Згаданий у тому ж листі „хан теперешни крымский“ — Аділ-Гірей.

¹⁷³ Акты ЮЗР.— Т. VIII.— С. 145.

¹⁷⁴ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 243.

¹⁷⁵ Там само.— С. 211, 217—222.

ДОДАТОК

№ 1

[1669 р., не пізніше 22 травня].— Анонімна розповідь про те, що відбулося 21 березня 1669 р. на козацькій Корсунській раді і після цього, а також про проповідь, виголошену митрополитом Йосифом Тукальським напередодні 21 березня у місті Чигирині

Memoriał odprawionej w Korsuniu Rady Kozackiej
roku 1669 d[nia] 21 marty

Wyiachawszy w pole hetman zaporowski w dzień czwartkowy y zasiadszy w radzie, położył na kobiercu buławę y buńczuk, mówiąc w ten sens: „Panowie pułkownicy y sotnicy. Miałem dotąd ten kleynot Woysk Zaporowskich w rękach moich, ale patrząc na wasze zamieszanie, wam go samym na tey radzie oddaę. Wy zaś, komu chcecie, oddaycie“. Krzyknęli wszyscy: „Nie chcemy nikogo, tylko ciebie, Piotra Doroszenka“.

Za taką ich zgodą przyjął znowu buławę y buńczuk y rzekł: „Iakoście mię za hetmana obrali, tak ia wam wszystkim służyc będę, ale y wy mnie wszyscy słuchaycie, inszych nie mianuiąc hetmanów“. Co uczynić obiecali.

Potym się dali pyta Doroszenko: „Gdy mnie daiecie ten kleynot Woyska Zaporowskiego, teraz chcę wiedzieć, panowie pułkownicy y sotnicy Woyska Zaporowskiego, przy kim chcecie zostawać: czy przy dziedzicznych panach swoich? czy przy Moskwie? czy przy Turczynie?“ Zawołali wszyscy: „Ani pod swemi panami, ani pod Moskwą, ale cale pod Turczyna się poddaiemy“. Rzekł na to hetman: „Jest tu poseł turecki, więc go zwołać y opowiedzieć mu, niech powie cesarzowi tureckiemu, iż go macie za pana y cale się iego protectiey oddawacie“.

Przypadli na to y konia po posła tureckiego posłali, aby do nich w pole do Rady przyiachał. Który przyiachawszy, pytał się, po co by tu po niego przysłali? Rzekli pułkownicy y sotnicy z Rady swoiey: „My się Turczynowi poddaiemy y mamy go za Pana“. Podziękował im za to poseł turecki, pytał się zatem: „Kogo między sobą macie za hetmana, abym cesarzowi swemu opowiedzieć umiał“.

Zawołali pułkownicy y sotnicy, że: „My inszego nie mamy za hetmana, tylko Piotra Doroszenka“. Co Turczyn usłyszawszy od Rady, darował onemu kaftan y ferezyą złotogłową, teletem białym podszytą. I tak hetmana w białe tureckie ubrawszy szaty (do czego onegoż przymusili, iego suknie z niego zdarszy), z Rady do miasta wprowadzili.

Niż się iednak z Rady roziachali, obiecał Turczyn Kozakom ludzi, armat y munitiey, ile im będzie potrzeba, z tą iednak condytią, aby 40 Kozaków znacznych wysłali, żeby tę submissiā swoię Porcie poprzysięgli. Po której przysięgi wykonaniu wrzytkie im wolności od cesarza obiecował.

A po tey Radzie zaraz iachał na Zaporozie, listy wziąwszy od tey Rady, aby y Zaporozie tosz uczyniło. Ztamtąd ma iachać do Ordy, obiecuiąc, że im wysztek iaser, po te czasy zabrany, odda Orda //

Doroszenko rozesłał uniwersały po pułkach y miastach wszytkich, aby wszyscy wiedzieli, że Turczyna maia za Pana. Zadnieprskich pułkowników, którzy się przy Moskwie wiążą y przy Mnohohresznym, tam nie było.

Kiedy towarzysz J[ego] m[ości] p[ana] Hetmana W[ielkiego] Kor[onnego] powiedział Doroszenkowi, że od J[ego] m[ości] p[ana] Hetmana prętko poseł z kleynotami woyskowemi będzie przysłany, odpowiedział Doroszenko: „Nie trudno woysku o buławę y buńczuk“.

Był przy tymże Turczynie poseł wołoski y radził, aby się Turczynowi poddali, mówiąc, że: „Nam, Wołoszy, z tym dobrze, iż w iego zostaiemy protectiey, a to y przy dobrej monecie y przy wolnościach naszych zostaiemy“.

Był metropolita kiiowski Tukalski y Chmielniczenko w mieście pod czas tey Rady, ale w pole nie wyieźdzali.

Przed Radą jednak w Czehrynie w cerkwi na kazaniu prowadził discours Ociec Tukalski, zkađ się to panowie, a zkađ poddani wzięli. Rzekł, że: „Moc (?) oyciec iednego syna przekłam [sic!], aby drugim braci służył. Toć nie wszyscy służyć powinni y my wolnemi byđż możemy, tylko chcieymy iednostaynie“. Daliey się rozwodząc rzekł, od bayki pewney impet wziąwszy, że Polska Wychowskiego ziađła, dla tego że iey szczyrze służył y spowiadał się Polakom, którzy mu pokazali za to różany kwiatek, a ten się w truciznę obrócił. I tak mu się nagrodziło, że Polskę z Szwedami, Moskwą y Tatarami uspokoił. Skończył, że Polakom wierzyć y ufać niepotrzeba.

APG, zesp. 300. 29 (*Recesy stanów Prus Królewskich*), № 258, s. 377—378. *Тогочасна копія.*

№ 2

Фрагмент діарія варшавського елекційного сейму 1669 р., у якому йдеться про повідомлення, зроблене на засіданні 22 травня щодо козацької Корсунської ради, яка відбулася у березні того ж року

[...] Relatia odprawionej rady kozackiej czytana, w której Doroszenko, Hetman Woyska Zaporozkiego, pułkownikom y setnikom oddawał buławę w połu y położył ją na kobiercu przed sobą, gdzie wszyscy zawołali, że inszego hetmana mieć nie chcą, tylko Piotra Doroszenka. Wziął tedy znowu buławę, potym pytał ich, pod kimby zostawać chcieli — czyli pod dziedzicznymi pany, czyli pod Moskałem, czyli pod Turczynem. Krzyknęli wszyscy, że pod Turczynem. Powiedział im zatym, że tu iest niedaleko poseł turecki y pytał, iezeli miał po niego posłać. Zgodzili się posłać po niego konia. Poseł turecki, przyiachawszy w pole do rady Kozaków, pytał się, po coby po niego posyłano. Odpowiedzieli, że się Turczynowi pod protectią poddaia. Podziękował im za to poseł, pytał potym, kogoby za hetmana mieli. Odpowiedziano, że nikogo inszego, tylko Piotra Doroszenka. Temu tedy zaraz od cara tureckiego oddał ferezją złotogłową. Przy tym obiecał wolności wielkie od cara tureckiego y woyska cokolwiek będzie potrzeba, byle oni czterdzieści znacznych ludzi wysłali do cara na oddanie tey submissiey. Do Tatarów posłać obiecał, aby jasyr zabrany był powrócony. Był na ten czas u Kozaków y poseł wołoski, który im radził, aby się poddali Porcie, y wolności niezwyuczayne także obiecował. Potym przyiechał poseł J[ego] m[ości] p[ana] Hetmana koronnego towarzysz, opowiedział Doroszenkowi, iż od J[ego] m[ości] p[ana] Hetmana

przywiezione bydź miały insygnia wojskowe. Odpowiedział Doroszenko: nie trudno w Woysku o buławę y o buńczuk.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 408, s. 557. Тогочасна копія.

№ 3

1669 р., березня 12 (за ст. ст.).— Корсунь.— Лист гетьмана Війська Запорозького Петра Дорошенка до великого візира Агмед-паші, в якому висловлено вдячність за сприяння у прийнятті турецьким султаном під свою протекцію („в опіку“) України, міститься прохання вплинути на кримського хана і білогородську орду, аби вони припинили чинити набіги на українські землі та повідомлено про щойно проведену козацьку Раду в Корсуні і відправлення до султана послів від Війська Запорозького

Йснє велможномъ Агметъ пашѣ везиръ а зємъ панствѣ прєсвѣтноу Порты **В**томанскоу доброго здоровья, щасливого повоженя и радости всакоє мы, гетманъ Петро Дорошенко з старшиною и всѣм Воиском Запорозким и зо всѣми людьми Украинскими, зычим.

Добре ўзнали ми зо всѣм Воискомъ Запорозким велможности вашеє ласки високоу противко себє, такъ з теперешных высланных наших послов до намснѣшого и незвитажоного монархи єго цесарскоє мл прєсвѣтноу Порты **В**томанскоу в потребах наших, ако потом и з дрѣгих, же ваша велможност, всакиѣ прозби наши выслѣхавши, рачыл до єго цесарского намснѣшого величества внести причинѣ, абы кождый жадана наши **вт** єво цесарскоє милости щасливыє и пожаданные удєржали скѣтки. И болшѣ ўвѣдомыми стали, удєржавши листѣ, милостивє писаныи, цесара єго мл, кгда **вт** всакоє неприятєли наших налоги застѣпат нас ведлѣгъ знаменитое велможности своєи и, принявши в шпєкѣ, боронити постановил. За которѣю причинѣ покорнє велможности вашоу дякѣємъ зо всѣмъ Воиском Запорозким, певны бѣдѣчи слова цесара єго млти. Алє зараз и жал свои шповѣсти мѣсым, которыи през калѣ солтана єго мл крымского при немаломъ **вт** єго спѣстошена нашоє Украины понєсли и удєбрали. Бо калѣга солтанъ єго мл, любо бѣдѣчы подѣ высокимъ сцєптром намснѣшого маєстатѣ єго милости в послѣшенствѣ, уднакѣ ни на що нє дбаль, алє з собою немало wrды крымскоу взмл, приспособивши, зошол на Запорожє и тамъ з частю воиска постановленє, мимо нашѣ ўчинивши вѣдомост и над присмѣгѣ, **вт** себє назначыл писаря кошового гетманом. А вышповши з вным в землю нашѣ, нє поважаючи присмѣгѣ такъ прошлых хановъ, перво з Богданомъ Хмєлицким и з Воиском Запорозким ўтвержєных [sic!], потом з иншими, ако и з нами, ўчинєноу [sic!] и выконаноу [sic!] **вт** хана єго мл теперешнего крымского, **вт** солтанов, всѣх бєговъ, мѣрзѣ и акговъ на вѣчнѣю примзнь и на нерозєрванє, нє воєвал неприятєля нашего сполного, на которого посилковъ жадалисмо, алє емѣ пофолкговавши, Украины нашоу шбоиш сторон Днепра многие мѣста, сєла и хѣторы в попєл шбернѣл вгнєм и многих людєи з собою в мєсырѣ забравши, в Крым попровадил противко присмєзє сталои, **вт** нас нє маючи до того нѣколи жадное причины и задатковъ. На солтана зас калѣ єго мл глєдачы, иншиє, ако то бѣлогородскє

врдь, из тоєѣ теперь подпадаючи без баши, трѣднит и шкодит не перестают в земли нашои. А тым жалоснѣи приходить нам вспоманѣти, коли над милостивѣю намснѣишого цесара его милости пресвѣтно **Штоманское** Порты вѣѣтницѣ под его владѣтелноу рѣкою бѣдѣчыє люде краю нашомѣ неперестанно докѣчают. Покорнѣ тѣды велможности ваше просим, абы тоє болше в краю нашом не дѣялосм. Ведлѣтъ поданое нам *ит* пресвѣтноу Порты **Штоманской** в листѣ цесара его млсти и в листе каимакана его мл наѣки, за прибытѣм вѣрного его цесарское млсти посла Мѣстафи акги Сѣлим чаѣса казалосмо на генералнѣю Радѣ в мѣсте Корсѣню зездѣ ѣчинити, на которои Радѣ были ѣсѣ полковники, старшина и чернѣ Воиска Запорозкого з го[ро]довѣ обоихѣ сторон Днѣпра з нами. Тамѣ же з високою его цесарское милости щодробливости присланыи кафтанѣ вдчнесмо принали зо всѣмѣ Воиском Запорозким, за которыи намснѣишомѣ его цесарское милости маѣстатѣ покорное подаковане пресылаем. А тѣм великѣю радость и гоиноу трыѣмфѣ, такѣ з дѣлѣ, ако и з дробнои рознои стрелби, ѣчинилыс[м]о, абы посторонниє панства, почѣвши в такои превысокою намснѣишого цесара его милости над нами ласце, свою погамовали незычливост. Мѣстафѣ теж акѣ Сѣлим чаѣса ѣчтиве вѣправивши, высылаем з ним своих до цесара его млсти пословѣ, через которых велце велможности вашои просимѣ: рачѣ, велможность ваша, з ласкавое доброты своєѣ поважнѣю свою причинѣ внести за нами до цесара его милости, жебысмо вѣ врдѣ крымских и бѣлгородских далшого ѣкрывженн, шкоды и докѣки в Украинѣ не поносили и чтоб до тых же врдѣ емиры *ит* его цесарское милости выдане, абы там противко кождого непримтелн посылкомѣ помочными zostавали и в мсырѣ людеи, такѣ под бытност Крым Кгерей калги солтана его мл в Украинѣ, ако и през чамбѣлы розныє, з Крымѣ и з Бѣлгорода подпадаючыє, забраных, жебы з неволи поворочали, поневаж и мы панских цесара его милости поль держимосм з нашою зычливою в вказиат ѣслѣгою. Также всѣ послове наши абы без забавы кѣ нам были вѣдпѣщены. **Ш** цо и повторе велможности ваше покорнѣ просмчы, самых себе пилно милостивои ласце велможности вашоєи вѣрчаем. З Рады воисковое з Корсѣна. Рокѣ аѣѣѣ мѣца марта днм вѣ.

Велможности вашеє всего добра зычливыє и до ѣслѣтъ поволныє

Петѣро Дорошенѣко, гетманѣ,
з Воискомѣ Запорозкимѣ.

[Напис на конвертѣ]: Йснѣ велможномѣ Агметѣ Паши везирѣ
а земѣ Намснѣишого и Нѣзвитажоного Цесара
ѣго милости Пресвѣтноу Порты **Штоманской**,
намѣ велце Мосцивомѣ Панѣ.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, № 844, s. 83 (лицт), 84 (напис на конвертѣ). Оригинал.

Mykola KRYKUN

THE KORSUN' KOZAK COUNCIL OF 1669

The Korsun' Kozak Council headed by Hetman Petro Doroshenko was held on the 21—22nd of March, 1669. During the Council the course of the political alliance between the Kozak Army and the Osman Empire launched by Hetman Petro Doroshenko was adopted. It meant that the part of Ukraine dependent on Petro Doroshenko was to be annexed by Turkey. This research is mainly based on newly-found valuable manuscripts. The most important of them are included in the supplement to the article.